

STIPE GUNJAČA

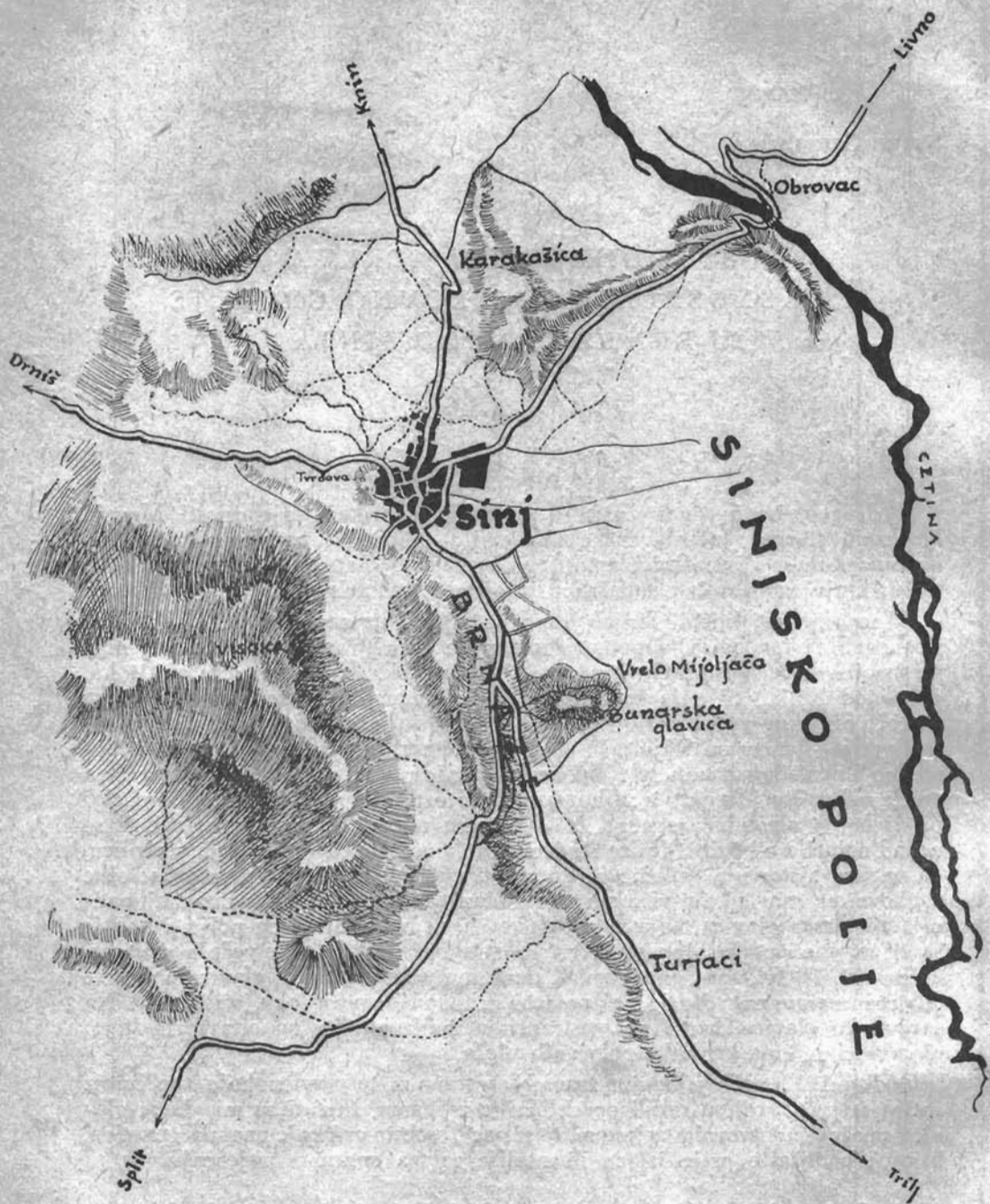
STAROHRVATSKA CRKVA
I KASNOSREDNJOVJEKOVNO GROBLJE
U BRNAZIMA KOD SINJA

U drugom broju ovog časopisa u kratkom prikazu djelatnosti Muzeja hrvatskih starina Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu osvrnuo sam se i na otkriće srednjovjekovnih objekata u Brnazima,¹ a sada objelodanjujem rezultate tadašnjeg zahvata u tom selu.

U neposrednoj blizini Sinja, južno od njega, uz zapadnu periferiju prostranog Sinjskog polja, a podno prelomljenog pristranka brda Visoke, nižu se skupine kuća, koje sačinjavaju selo Brnaze (sk. 1). U tom selu oko 4 km južno od Sinja, gdje je zapadni izdanak prigorja Visoke najdalje zadro u ploču Sinjskog polja, postoji predjel zvan Mijoljača. Istim imenom nazivlje se i vrelo – bunar na Mijoljači, a po tom bunaru glavica, koja mu je neposredno blizu, danas nosi ime Bunarska glavica. Već samo ime tog predjela odaje nešto, što je u vezi s Mihovилоm (Mijom), a iz prakse znamo, da nazivi predjela po vlastitim imenima često potječu od crkve, koja se nalazi ili se nekad nalazila u blizini. Još za studentskih dana izlazio sam iz Sinja u okolicu, da na tom historijski prilično nijemom području potražim vidljive arheološke znakove, pa sam tako u više navrata obilazio Mijoljaču. Tu je bila najupadnija Bunarska glavica, koja se uzdiže do 20 m iznad Sinjskog polja, i ono je sa tri strane optače, dok se četvrtom stranom preko sedla veže s drugom, većom (sl. 1), Ivkovića glavicom. K tomu, na vrhu Bunarske glavice nalazi se odsječen zaravanak, što je već po sebi primamljiv poziv oku istraživača. Na zaravanku glavice, kao i po pristrancima, nailazio sam na ostatke maltera, ulomke cigle i na krnjatke pokrivnih ploča.

Godine 1932. pribilježio sam tradiciju vezanu za tu glavicu, koju sam čuo iz ustiju seljaka, koji su radili po obližnjim njivama. Pričali su mi, da se glavica smatra čudotvornim mjestom, te seljaci, osobito oni koje napada groznica, k njoj hodočaste prije izlaza ili poslije zalaza sunca u uvjerenju, da ta

¹ S. Gunjača, Muzej hrvatskih starina od Oslobođenja do danas. Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 2, Zagreb 1952, str. 223–225.

Skica 1

ophodnja pomaže ozdravljenju, a ako koji bolesnik još položi ispod kamena novaca, taj odmah ozdravlja. Dalje: »Tu je nekoć bila crkva sv. Mihovila, koju su neki narodi srušili, a ne zna se, koji su ti narodi, jer je Cetina bila 150 godina pusta, pa sve što je bilo prije, zaboravilo se. Bio je neki »remeta« (= crkvošnjak), koji je s kipom sv. Mihovila odavle pobjegao na Trilj (selo na Cetini oko 9 km daleko od ovog položaja) i otada se sv. Mijo slavi na Trilju, a svake svečanosti sv. Mihovila, kad je na Trilju sajam, tada na Bunarskoj glavici zvone zvona.« Kad sam g. 1933. posjetio Bunarsku glavicu, naišao sam na seljaka Marka Mandaca, koji mi je ispričao, kako je njegov stric Božo davno našao na podnožju glavice »komad od oltara«, koji izgleda kao »stup«, ali ga je iz predrasude onet zakopao ... Zatim je pričao, kako je i sam nalazio starinskih novaca na Bunarskoj glavici, ali da ih je odbacio, jer mu ih nitko nije htio kupiti.² Kazivao je i to, da na njivama u prije spomenutom sedlu između Bunarske i Ivkovića glavice, seljaci nailaze na grobove pri oranju, ali da ih ne diraju iz predrasude. O tim grobovima znao je još, da se javljaju po dva, po tri u skupu. Dalje je upozorio, da imaju dva »čudnovata starinska komada ispisanoga kamena«, i to jedan uzidan u pojatu Kate Jagnjića, koja se nalazi na sjevernom pristranku Ivkovića glavice, a drugi na kući Mije Mandaca, na južnom podanku iste glavice. Napokon mi je ispričao, kako je poslije Prvog svjetskog rata na Bunarsku glavicu dolazio fra L. Marun i htio iskapati, ali da se nije mogao nagoditi s vlasnikom, pa do iskapanja nije uopće došlo. Zatim sam otišao do Jagnjića pojate i zaista ugledao iznad vratiju uzidan ulomak tegurija, na kojem se sačuvalo pet kuka, ispod kojih se nalazi natpisno polje s tragom natpisa HONOR (sl. 16). Kamen sam otkupio i odnio ga u Muzej hrvatskih starina, koji se tada nalazio u Kninu. Vlasnica je tvrdila, da je kamen davno pronađen na Bunarskoj glavici i da je uzidan u pojatu, no da nitko ne zna točan položaj nalaza. Drugi fragment nalazi se još i danas uzidan na vrhu sljemena kuće Mije Mandaca. To je fragment pluteja crvenkaste patine providen troprutastom pletenom mrežom (v. sl. 13). Nema sumnje, da je oštećen pri preupotrebi za vrh sljemena, koji traži prilagođivanje trokutnom obliku. Mandaci tvrde, da i taj fragment potječe sa Bunarske glavice, no ni oni ne znaju točan položaj njegova nalaza.

Daljim zapitkivanjem rečeno mi je, da je pred konac Prvog svjetskog rata brat Miška Mandaca našao podno Bunarske glavice jedan »stup« te ga odnio u pojatu i upotrebio ga za uteg volu, no da su njegovi ukućani bili praznovjerni; pobojali se, da im ne oboli stoka, pa ga je onda on dao fra Jozi Olujiću, a ovaj ga je odnio u Sinj i pohranio u franjevačku arheološku zbirku. Vidio sam, da se u toj zbirci radi o kapitelu (sl. 14 u sredini).

To su zaista očite indicije, na osnovu kojih su se na Bunarskoj glavici morali tražiti ostaci starohrvatske crkve. Marun mi je usmeno potvrdio, da je g. 1920. kanio iskapati, no da se nije mogao nagoditi s vlasnikom, a da su seljaci tražili visoke nadnice zato, što će se izložiti opasnosti, ako budu dirali u kulturno mjesto. Otada se radi pomanjkanja novčanih sredstava posao odgađao za bolja vremena.

Jedan drugi faktor ubrzao je arheološku intervenciju na tom položaju. Od početka cementne industrije u Splitu i okolici u početku ovoga stoljeća uče-

² Vjerojatno se radilo i o novcu, koji su grozničavi »hodočasnici« stavljali pod kamenje.

stalo je betonsko zidanje u Sinju i oko njega, te se na više mjesta kopao šljunak. Formacija Ivkovića glavice pružila je najkvalitetniji materijal, a kad su se na njoj iscrpila okna, prešlo se u vremenu između dva svjetska rata na produljenu Bunarsku glavicu, te se počela eksploatirati od južnog podanka. Poslije oslobođenja, zbog rapidnog razvoja građevne djelatnosti u Sinju, stala se ta glavica naglo eksploatirati, tako da je iz dana u dan iščezavala. Mjeseca ožujka g. 1947. Jozo Vučković Franin, predradnik pri iskupu šljunka, obavijestio me je, da su se prošle veljače na zapadnoj strani glavice našla dva kamena spomenika, i to da je na jednom pismo, a na drugom »šara«, i da je on oba komada dao prenijeti u Gradski N. O. Sinj. Pogledavši nalaz u spomenutom Odboru, vidio sam, da se radi o jednom nadgrobnom spomeniku Dasantille Kamenarije iz rimskog doba (sl. 9) i o fragmentu dekorirane ploče iz starohrvatske crkve (sl. 21, br. 1). Kad sam pošao s Vučkovićem na mjesto nalaza, pokazao mi je, kako se na zapadnom rubu platoa glavice nazirala ploha kamena, a on se jednog dana uhvatio krampa i stao joj tražiti krajeve. Idući u dubinu, ugledao je natpis i izvadio kamen, ali sa zida stare građevine. Drugom komadu, pluteju, ušlo se u trag slučajno. Na zapadni pristanak glavice izvukao se jedan kamion radi zaokretanja, i pri tome se pod njim provalila zemlja. Bio je to grob (pod našim brojem 15) pokriven fragmentom pluteja, koji je Vučković uzeo i odveo skupa s prvim komadom u Sinj.

Bojazan od nestajanja glavice i taj nalaz dali su neposrednog povoda arheološkom zahvatu. Istraživanje se obavljalo s malim brojem radnika u dva navrata; u ožujku i travnju 1947. i u kolovozu 1948. g. Radove je vršio Muzej hrvatskih starina pod rukovodstvom pisca ove radnje. Dva dana pomagao je kolega Mate Suić, sada upravitelj Muzeja u Zadru. U toku iskapanja položaj su posjetili: Mladen Koritnik, tada povjerenik za prosvjetu, nauku i kulturu Oblasnog N. O. za Dalmaciju i kolege: dr. Cvito Fisković, konzervator, dr. Duje Rendić, tadašnji kustos Arheološkog muzeja u Splitu i dr. Kruno Prijatelj, tadašnji asistent toga muzeja. Snimanje objekata vršili su Bartul Petrić, asistent konzervator Muzeja hrvatskih starina i Tomo Marasović student, a pomagao je tadašnji kustos prof. Josip Posedel.

Tok iskapanja

Zaravanak glavice imao je oblik elipse, kojoj je duža os iznosila 18, a kraća 10 m. Zapadna polovica glavice bila je obrasla travom, dok je istočna gola i krševita. Na istočnom rubu zaravanka vidio se na površini sloj maltera dug 50, širok 40, a debeo 6 cm. Pored toga po zaravanku se ovdje ondje susretao po koji kamen, koji se čvrsto držao, a kasnije se ispostavilo, da je taj pripadao gornjoj površini preostataka zidova. Kad se pristupilo radu, glavica je već bila dobro zahvaćena eksploatacijom šljunka, i to s južne i istočne strane. Staviše, iskop na južnoj strani dopro je 6 m ispred zaravanka.

Dne 25. III. 1947. započeo se rad. Rov se udario na sjevernoj strani odmah do zida susjedne njive Petra Delije. Rov se usmjerio od podanka glavice prema zaravanku na njenom vrhu, dužinom koja odgovara dužoj osi zaravanka. Nailazilo se na živicu u dubini od 5 do 108 cm. Nad živicom su bila

tri sloja. Donji sloj bio je vrlo tanak i sastojao se od crnog humusa. U srednjem sloju nailazilo se na obilje maltera, orušenoga kamenja, među kojim je bilo i sedre, mnogo tegula i krhotina tankih ploča od vapnenca. Srednji sloj je mjestimično izlazio na površinu kroz veoma tanki sloj humusa, koji je sačinjavao treći, površinski sloj. Ovdje donosimo profil rova, koji je načinjen poslije nego se rov udaljio 150 cm od započete linije (sk. 2).

Na tom prijesjeku dubina rova varirala je od 0,25 m do 1 m. Kad se linija rova udaljila 6 m od započetog pravca, naišlo se u dubini od 15 do 25 cm na površinu prvog zida (sistematizacijom dobio na tlorisu broj V). Zid se proteže u pravcu JZ-SI. Širina mu se kreće oko 85 cm, visina od 30 do 45 cm. Krajevi zida nisu živi, nego pretrgnuti. Površina zida je krezuba, te se vidi, da se

Profil rova na sjevernom pristranku glavice

Legenda:

- Donji sloj humusa
- Nasip
- Humus

Skica 2

morao nastavljati u visinu. Iza tog zida, idući k vrhu glavice u dubini od 20 i 25 cm ispod površine, naišlo se na dva groba, koji su sistematizacijom dobili brojeve 90 i 101. Oba groba su trapezastog oblika. Obložnice i poklopnice građene su od pritesanog lapora. Ti grobovi, kao i ostali te vrste, s kojima ćemo se sresti, kasnijeg su postajanja i pripadaju najvjerojatnije XV. ili početku XVI. stoljeća.

Dva metra dalje od zida broj V, 20–32 cm ispod površine zemlje, naišao sam na drugi zid (na tlorisu broj I). Taj zid teče skoro paralelno sa zidom V i ima neravnu površinu kao i on. Na istočnom kraju je prekinut, a na zapadnom zakreće u tupom kutu. Sjeverna strana zida duga je 5,75 m, a širina mu se kreće oko 90 cm. Zid se zatekao samo u donjem sloju te predstavlja temelj, kojem se sačuvala visina od 30 do 40 cm.

Na ostatke zida I nalegao je sjeverozapadni ugao druge zgrade (zid II), koje su se ostaci sačuvali samo u dijelovima sjevernog i zapadnog zida. Manjim, zapadnom dijelu zida, sačuvala se dužina od 160 cm, dok se sjeverni dio zida poslije 4 m dužine prekida. Zapadni dio zida upadljivo je širi od sjevernoga, te širina prvoga iznosi 125, a drugoga 75 cm. Površina toga zida također je krezuba, a visina mu varira od 25 do 48 cm.

Prateći zapadni dio zida II naišlo se, upravo na rubu zaravanka, na četvrti zid (br. IV). Njegova se površina nalazila negdje na razini zaravanka, a na mjestima i do 40 cm ispod razine zemlje. Tom zidu se pronašao živi kraj na zapadnoj strani i taj je bio udaljen 12 m od linije, gdje se započeo rov. Taj zid zakreće prema jugu pod pravim kutom. Sjeverni dio zida IV pretrgnut je na istočnom kraju iza 5,5 m dužine s vanjske strane, dok s nutarnjom stranom zavija u luk. To trganje na vanjskoj strani izazvali su kasniji grobovi (br. 102 i 103). Zid se sačuvao u visini od 40 do 45 cm, a širina mu se kreće oko 75 cm. Sjeverni dio zida IV teče paralelno s odgovarajućom stranom zida I. Zapadni dio zida zidne grupe IV čistio se s vanjske strane, te su se pokazala vrata kao i kraj na jugu, čime je bila određena dužina pročelnog zida jednog zdanja, koja iznosi 5,60 m. Prelazeći na čišćenje horizontalnih zidnih površina naišlo se na južnom kraju zapadnog zida na grob br. 85, koji je sjeo na srušeni zid. Čisteći unutrašnje strane tih zidova odmah se naišlo na grobove, koji su ispunili skoro čitav zatvoren prostor među zidovima tog objekta. Na tom prostoru pronašao se po koji arhitektonski fragmenat.

Istovremeno dok se radilo oko zidova grupe IV, rov je naišao na sjeverne česti zida još jedne zidne konstrukcije, pete po redu nalaza, koju smo, rukovodeći se kronološkim kriterijem na nacrtu, označili grupom III. Odmah se opazilo, da taj zid zakreće u luku, ali da se i trga. Po obloj formi vidjelo se, da se radi o ostacima apsida na sjeveru, koje je obod također bio na rubu zaravanka. Zatim se otkrio i organski spoj s drugim zidom, koji zakreće na isti način. No taj zid sačuvao se samo malim dijelom, i to u najdonjem sloju, koji se nalazi do kraja prve apsida, a zatim je išao preko litice, koja je virila na površini, i onda zidno kamenje prestaje. Ali umjesto zida sačuvala se ponegdje malterna postelja, na koju je nalijegao prvi red iščezlog zidnog kamenja. Ovdje ondje na sjeveroistočnoj strani nalazile su se krpice te malterne postelje, koje su bile što na površini, a što zasute minimalno tankim slojem zemlje. Takav nalaz nalagao je naročiti oprez, te sam u potrazi za ostacima krpica malterne postelje manuelni posao obavljao sam. Praćenjem tih preostataka ustanovilo se, da je taj zid morao imati isti oblik kao i prethodni. Radilo se dakle o drugoj obloj apsidi, koja je organski vezana za prvu. Daljim otkrivanjem pronašli su se ostaci još četiri apsida te se konstatairalo, da zidna grupa III predstavlja ostatke šesteroapsidne starohrvatske crkve.

U toku rada na segmentu, koji su zapremale zidne grupe III i IV, prevalio se južni obod zaravanka te se išlo dalje do površinske litice, koja se nalazila 3 m ispred samog usjeka, koji je nastao vađenjem žala. Tako je završilo iskapanje istočnog dijela zahvaćenog prostora, koji je dug 21, a širok 18 m.

Zbog lakšeg odvijanja rada novi rov se započeo na zapadnoj strani pristranka glavice, opet u pravcu platoa, a počelo se kopati do kolovoza uz prvu zapadnu njivu, i time se promijenio front rova u pravcu S-J, koji je okomit na pravac predašnjega. Nov rov započeo se u dužini od 15 m između ogradnog zida Delijine njive na sjeveru i površinske litice na jugu. O razmaku tog zida i litice općenito je ovisila dužina rova, tako da se na 28. metru od početka rova postigla njegova dužina od 28 m, a odatle se prema vrhu glavice rov opet sužio. Na prvi nalaz naišlo se 150 cm daleko od započete linije rova, a bio je to jedan dječji grob (br. 1). Na toj udaljenosti načinjen je

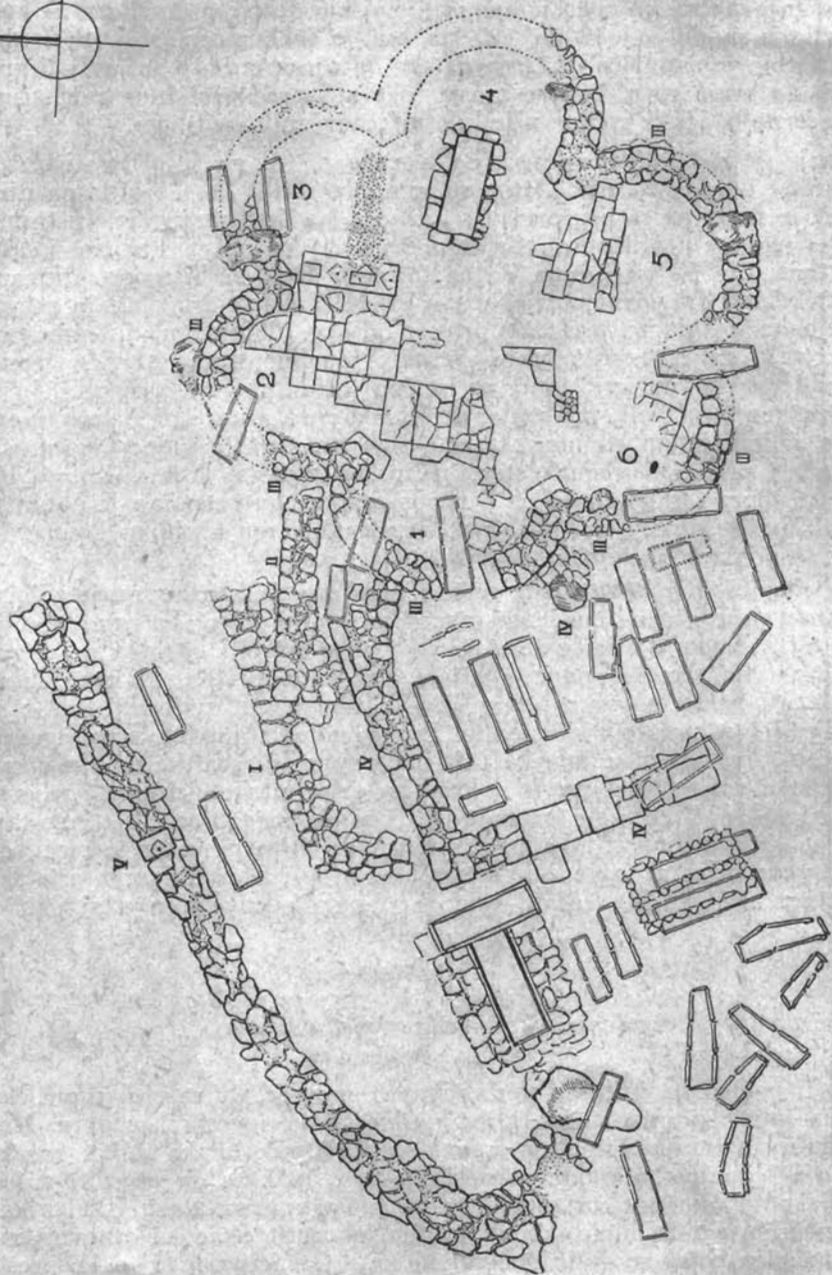
profil, koji se od prvoga razlikuje time, što tu nije bilo onog srednjeg sloja, koji je sačinjavao nasip, nego je humozni sloj bio deblji, a do živice na koju se nailazilo u dubini od 40 do 110 cm bio je subhumozni sloj. Pronađen dječji grob bio je osamljen, a 2,5 m daleko od njega opet su se javljali grobovi i išli do kraja rova, koji se zaustavio 6 m ispred pročelnog zida grupe IV, gdje se stalo, jer te godine nije bilo više novčanih sredstava.

Iskapanje se nastavilo u mjesecu kolovozu g. 1948., pa se pritom istražila preostala čest ispred pročelja. Zatim su se napravila tri kosa profila na njivi Petra Delije, koja su se uzurpacijom proširila na čest sjevernog pristranka glavice. U jednom profilu pronašla se prethistorijska kulna sjekirica i ništa više, no time nije još isključeno, da na toj česti njive ne bi mogao iskrsnuti koji arhitektonski fragment porijeklom iz crkve. Tako se arheološkim zahvatom na Bunarskoj glavici pretražio prostor od oko 1050 m², no još preostaje da se pretraže susjedne njive sa sjeverne i zapadne strane glavice. Treba napomenuti još i to, da se g. 1950. na istočnoj strani glavice, koju zbog krševitosti nismo pretraživali, pri vadenju šljunka pronašao jedan grob među liticom, a radnik Petar Mandac, kojemu smo preporučili budnost, pretražio je taj grob i pronašao ulomak starokršćanskog pluteja, kojim je grob bio pokriven. K tomu u subhumusu na istočnom pristranku pronašao je obličastu fibulu iz rimskog doba i prethistorijski brončani ukras u obliku koluta. Ti predmeti su predani Muzeju uz nagradu nalazniku.

Pored arheoloških radova vršile su se i pripreme za konzerviranje zidova, ali do konzerviranja uz naumljeno restauriranje nije došlo. To zato, što nije bilo sigurnih izgleda, da će se zaustaviti kopanje šljunka, iako su od strane Muzeja hrvatskih starina poduzete mjere, da se to spriječi. Naime, izlišno je bilo ulagati trud i novac u posao, koji će za godinu, dvije biti brisan sa lica zemlje, što se nažalost i dogodilo. Podjednako žalimo, što nam ograničena novčana sredstva nisu dopuštala da napravimo fotografske snimke otkrivenih ostataka arhitekture, jer je položaj na vrhu glavice iziskivao nabavu, prijenos i izradu velike skele, sa koje bi se objekt mogao snimiti. Preostaje nam, da se zadovoljimo izrađenim florisom, koji će nam jedini pomoći, da ubuduće predstavljamo izgled posljednjih i zauvijek izgubljenih ostataka starohrvatske arhitekture, jedine, koja je dosada otkrivena u užoj okolici Sinja.

Pronađeni zidovi i odnos među njima

Bacimo li pogled na priložen floris, činit će nam se, da se radi o prilično zamršenom spletu zidova, i da nije baš jednostavno dovesti ih u vezu. Međutim proučavanjem na terenu, na osnovu položaja preostataka oblika, karaktera zidanja i međusobnih odnosa nekih zidova, ipak se da utvrditi slijed zidanja, iako ne možemo ustanoviti funkciju svih preostataka. Da prikaz o građevnom slijedu učinimo odmah jasnim, upozorit ćemo na osnovni kriterij, na temelju kojeg se došlo do kronološke diferencijacije, a to je: presjecanje zidova, što se događa starijem zidu, kad se pravi mlađi, nalijeganje mlađeg na stariji, neorgansko vezanje mlađeg za stariji i. u našem slučaju,

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 M

Tloris starohrvatske crkve s ostacima drugih objekata

postojanje spolija u zidovima. Na osnovu postignutih konstatacija u kronološkom slijedu zidanja unesene su na tloris rimske brojke pojedinog zida ili zidne grupe, te ćemo se pri opisu tog redoslijeda i pridržavati.

Zid br. I. Taj zid se pronašao samo u temelju, od kojeg postoji samo jedan red kamenja, a kamenje se sastoji od neobrađenih, dobrim dijelom velikih komada vapnenaca. Zidno kamenje spojeno je malterom. Ostatak tog zida sačuvao se u pravcima SJZ-ISZ i JJZ-SSI, tako da se lomi u tupom kutu. Taj temelj nema živog kraja ni na jednoj strani, a to znači, da su ostaci zdanja presječeni; u našem slučaju zidanjem kasnijih objekata. To se dogodilo, bilo što se vadio materijal sa toga zdanja za novije, bilo stoga što je ostatak smetao novom zdanju, pa se on kidao, kao što je slučaj s pretrgnutim krajem zida na zapadu, gdje se očito vidi, kako je izgradnja pročelnog zida grupe IV iziskivala otkidanje ostataka zida I. Dužina tog zidnog ostatka iznosi 7,5 m, od čega duljem kraju pripada 5,75, a kraćem 1,75 m. Širina ostataka varira od 75 do 110 cm. Visina temelja zavisi od veličine kamenja te se kreće od 30 do 40 cm. Taj je ostatak samostalan, t. j. pripadao je zasebnom zdanju, a da je stariji od svih drugih potvrđuje činjenica, što mlađi od njega zid II naliježe na nj. U ostacima temelja nema ništa izrazita, na osnovu čega bi se mogao utvrditi period njegove gradnje. Po jedinom sačuvanom kutu lomljenja može se, ali tek nabaciti, da je to zdanje moglo imati oblik heksagona, i time bismo na osnovu oblika mogli reći, da zdanje nije starohrvatsko, nego prethrvatsko. No činjenica, da su to najstariji ostaci, i da smo po površini glavice kao i u nasipu susretali ostatke iz rimskog doba, kao što su: tegula, profilirani rimski kameni fragmenti i rimski spoliji u drugim zdanjima, vodi nas na zaključak, da taj zid potječe iz rimskog doba.

Zid br. II naliježe na zid I, a njegovi preostaci sačuvali su se u dva pravca: jedan u pravcu Z-I, a drugi u pravcu S-I. Prvom dužina iznosi 4 m, a drugi je kraći, i k tomu ne može se odrediti njegova točna dužina, jer s jednim krajem podilazi pod sjeverni zid grupe IV i pod njegovom debljinom nestaje. Vidi se u dužini od 160 cm mjereći s vanjske strane. Ta dva pravca sijeku se pod pravim kutom, pa u tome imamo potvrdu, da nam se sačuvao sjeverozapadni ugao zgrade. Zapadni dio zida upadno je širi od sjevernoga, te mu širina iznosi 125 cm, a sjeverni je krak širok 75 cm. Na mjestu gdje taj zid leži na ostacima zida I zid se uzdiže u fasadnom kamenju, te se vidi, da su mu ostaci zida I poslužili za temelj. Čim zid II napušta zid I pravljen mu je vlastiti temelj u jednom nizu grubih stijena. Kraj tog zida na istoku nije živ, nego je otkinut, a budući da se u pravcu kraćeg kraka zida nije našlo njegovih nastavaka, zaključujemo, da je i drugi kraj zida pretrgnut. Horizontalna površina zida je krezuba, a sačuvala se visina fasadnog zida od cca 52 cm. Zid je od vapnenca, kojemu vanjski bridovi nisu dotjerani čekićem, nego se koristilo prirodno lomljenje kamena u grubljim ravninama. Zidno kamenje je spojeno s malterom, koji je istog kvaliteta kao i malter u zidu I. I tu se radilo o ostacima neke samostalne zgrade, koja je bila podignuta dijelom na prostoru jedne srušene, od koje je vjerojatno preuzela dio materijala. Ni tu se ne može točno ustvrditi, kada je i u koje je svrhe zgrada bila podignuta, no postojanje ranijeg zdanja na koje naliježe, kao i kasnijih, srednjovjekovnih konstrukcija na njenim ruševinama, vodi nas na to, da joj vrijeme postanka potražimo između antikle gradevine i srednjovjekovne crkve iz

IX–X. stoljeća, o kojoj nam govore tlorisni oblici zidne grupe III. No činjenica, što se na Bunarskoj glavici pronašao ulomak starokršćanskog pluteja, pridonosi vjerojatnosti kombinacije, da su ostaci te građevine pripadali starokršćanskoj crkvi. To bi donekle potkrijepio i fakat, što se starohrvatske crkvene zgrade često grade na položaju ili u neposrednoj blizini starokršćanskih, pa je i tu izbor položaja za starohrvatsku gradnju bio uvjetovan kakvom takvom tradicijom.

Grupa zidova broj III. Dosada smo se susretali s čestim zidovima, koji su se sačuvali u cjelini, ali u grupi zidova na vrhu glavice vidimo dva oblika zidova, dva određenija rasporeda preostataka i dvije tehnike zidanja. To očito govori o preostacima, koji pripadaju dvjema zgradama, a budući da nijednoj zgradi preostaci nisu kontinuirani, to ih ovdje, već prema međusobnoj pripadnosti, nazivljemo zidnim grupama (III i IV). Ako pogledamo tloris, vidjet ćemo, po oblicima, dimenzijama i rasporedu zidova, što pripada jednoj, a što drugoj grupi. U grupu III spadaju i ispretrgani zidovi na istočnoj strani, koji oblikom, tehnikom, dimenzijama i rasporedom govore o ostacima starohrvatske crkve na šest apsida,³ kakvih imamo u Poljudu kod Splita (sv. Trojica), u Trogiru (sv. Marija) i u Pridrazi kod Novigrada (sv. Miho- vil). Unutar tako uokvirenog prostora zatekli su se ostaci pločnika. Zasada ističemo, da se u unutrašnjosti crkve pronašao i dio baze septuma in situ i taj je bio načinjen od rimskih spolija. U ovom momentu nas se tiče vremenski slijed građenja u odnosu prema ostalim preostacima na tom lokalitetu. Vremenski odnos se utvrđuje na temelju dvaju elemenata: 1) gradnja crkve presjekla je zid II, što je dokaz, da su zidovi crkve mlađi od njega, 2) grupa zida IV leži na ostacima zida II pa je i ona, naravno, mlađa od zida II. Ali vremenski odnos između grupe zida III i grupe zida IV utvrđuje se na osnovu toga, što zidovi grupe IV, gdje se dotiču grupe III, liježu na njihov poriz i nisu s njima organski vezani. Osim toga vidi se, kako pri spoju jedne i druge grupe na južnoj strani postoji žbuka na zidu grupe III s vanjske strane, koju je gradnja zidne grupe IV protiv građevnih propisa respektirala, te se zid grupe IV prislonio na žbuku zidne grupe III, a to znači, da je ožbukana crkva već postojala, kada se na njene zidove prislonila dogradnja, od koje su nam ostali zidovi grupe IV. Zidovi grupe III zidani su od domaćeg vapnenca, a ostaci su na više mjesta presječeni još i kasnijim grobovima.

Grupa zidova IV nalazi se na zapadnoj strani zaravanka glavice. Od ostalih zidova razlikuje se materijalom i boljom obradom zidanog kamena. Naime zidovi su pravljani većinom od domaćeg lapora, koji se lako obrađuje. Pripadnost toj grupi još se lako raspoznaje po povezanosti i istoj širini preostataka. Južni zid te građevine nepravilnog oblika nestao je izgradnjom kasnijih grobova. Pronađen nadgrobni spomenik Dasantille bio je uzidan kao spolij na sjeverozapadnom uglu.

Zid br. V nalazi se na sjevernom pristranku glavice, a linija mu se proteže od istoka prema zapadu i na zapadnoj strani se savija prema jugu. Zid nema živih krajeva, jer je na obje strane pretrgnut. Sačuvao se u dužini od 17,5 m, a širina mu varira od 0,80 do 2,5 m. Visina mu se sačuvala od 30 do 45 cm. To je temelj, od kojeg su se sačuvala dva reda kamenja.

³ Da se na tlorisu cjelokupna osnova bolje vidi, povezali smo preostatke crticama ondje, gdje je zid iščezao.

Temelj je građen neuredno poput nabačenog suhozida, samo što je kamenje ipak spojeno malterom. U vremenskom slijedu zidanja stoji na posljednjem mjestu. To se utvrđuje time, što se u njemu nalaze spoliji sa porušene crkve. U zidu postoji komad od bijelog vapnenca, koji je po dimenzijama i obradi identičan s onim na ostatku baze septuma, pa ako to i jesu rimski spoliji, ipak se moglo desiti, da su oni i po treći put upotrebljeni, naime da se fragment preuzeo sa položaja, gdje je drugi put bio postavljen, t. j. sa baze septuma, koje preostali dio in situ traži nastavak. No pored toga, ne baš sigurnoga podatka, imamo drugi, a to je sedra, koja se u tom zidu nalazi, a nje ni u jednom drugom zidu ili zidnoj grupi nema. Ta sedra bez dvojbe potječe sa krovne konstrukcije crkve ili one dogradnje pred njom, i time se potvrđuje, da je taj zid građen, kad su objekti, kojima pripadaju preostaci grupa III i IV, već su bili porušeni. Ne možemo znati, u koje svrhe je bio podignut taj zid. Možda je bilo pokušaja, da se ogradi dio groblja, a možda je podignut iz strateških razloga. Treba naime imati na umu, da se u razdoblju između mira u Srijemskim Karlovcima (1699) i mira u Požarevcu (1718) Bunarska glavica nalazila u blizini mletačko-turske granice (Linea Grimani), označene linijom Sinj-Dvare s tim, da je na mletačkoj strani ostao Sinj s uskim okolišem, koji se mogao obići za uru hoda. Bunarska glavica je ostala na turskoj strani, pa nije baš isključeno, da su Turci, uočivši taj istureni vis na Sinjskom polju, uzeli ga za strateški punkt, pa su možda tada i podigli taj zid. No to ostaje tek nabačeno, a mi nemamo nikakva dokaza, na osnovu kojeg bismo apodiktički mogli utvrditi funkciju tog ostatka.

Arheološkim putem utvrdili smo redosljed zidanja pet zidova ili zidnih grupa, koje su pripadale posebnim objektima. Ostatke triju zidova smo opisali, i budući da ostaci, kakvi jesu, ne prinose određivanju građevnih oblika, kojima su pripadali, ostavljamo ih po strani. Ovdje ćemo se pozabaviti grupom III i IV, jer se na temelju njihovih preostataka utvrđuje postojanje starohrvatske crkve i dogradnje pred njom.

Crkva

Već smo prije naveli, da se u ostacima zidne grupe III sačuvao temeljni oblik starohrvatske crkve sa šest apsida. Radi se dakle o preostacima starohrvatske crkvene građevine centralnog tipa. Bacimo li pogled na priloženi tloris, vidjet ćemo, kako se odmah javlja jedna od osnovnih karakteristika starohrvatskog graditeljstva, a to je: nepravilnost građevine već u njenoj osnovi. Po unutrašnjoj strani sastajališta apsida i po njihovu rasporedu, obliku i dimenzijama određuje se, da li je gradnja crkve izvedena na pravilnoj geometrijskoj osnovi. Najidealnija podloga takvoj vrsti građevine jest kružnica, a ona je i najpraktičnija, jer se njenim polumjerom postiže precizan raspored apsida, koje se uokolo kruga nižu. Osim toga pravilna kružna osnova bila bi itekako poželjna za lakšu izvedbu krovne konstrukcije. Identični oblici crkve sv. Trojice u Poljudu kod Splita, koja nam se najbolje sačuvala i kojom možemo najbolje kontrolirati pravilnost, odnosno nepravilnost građenja, ne pokazuju upotrebu šestara pri udaranju osnove.

Krivulja, koja iznutra dodiruje sastajališta apsida, nepravilna je, iako se približuje kružnici. Njena nepravilnost dosljedno se odrazilo na obrisima još sačuvanog tambura, koji nose šest apsida. Kad se kroz raskriveni tambur gleda u nebo, vidi se, kako obrisi tambura na crkvi sv. Trojice pokazuju krivulju, koja nije ni kružnica ni elipsa, nego nešto nepravilna između njih. Isti slučaj u nepravilnosti osnove javlja se i kod ostataka šesteroapsidne crkve na Mijovilovcu u Pridrazi, koje tloris još nije objavljen. Tu su apside nejednake, i njihova sastajališta također ne pokazuju kružnu osnovu, nego nepravilnu, a kružnici približnu. Iako su se na ostacima crkve u Brnazima sačuvala samo četiri sastajališta apsida, ipak se prema njihovom rasporedu daće utvrditi, da se temelji sastajališta nisu udarali po obodu nacrtane kružnice na tlu, nego se njihov raspored izvodio otprilike, a to zaključujemo po tome, što se ne može upisati kružnica, koja bi dotakla ta četiri preostatka. Nema sumnje, da je u sva tri slučaja kružna osnova pri izradi ipak lebdjela u koncepciji, no vidi se, da se pritom nije pomagalo ni s najelementarnijim sredstvima: s dva koca povezana kakvom niti, od kojih se jedan zabije u zemlju, a drugim sveder u istom razmaku ocrta krug. Iz toga možemo tvrditi, da je praktično približavanje kružnoj osnovi ovisilo o vještini pojedinog majstora. Osim toga što je pri gradnji starohrvatskih objekata često nedostajala upotreba šestara, opaža se – to sudim po drugim preostacima – da se više puta nije upotrebljavao ni visak ni pravokut, i tomu možemo pripisati nepravilnosti, koje susrećemo po horizontalnim i vertikalnim površinama nekih starohrvatskih zdanja. Čini se, da je majstorovo oko bilo najosnovnije sredstvo pri gradnji, a u više slučajeva jedini regulator. Takvu gradnju »od oka« pokazuju, pored nepravilne osnove, još i oblici apsida, i na njihovim preostacima se vidi, da nema nijedne, koja bi bila potpuno identična drugoj. Na tlorisu vidimo, da ima apsida, koje tendiraju polukrugu (apsida br. 5), poluelipsi (apsida br. 1) i segmentu elipse, kojemu je jedan krak duži, a drugi kraći (apside br. 2 i 6). Također nisu jednaki ni rastvori apsida, kao ni osi. S potpunom sigurnošću daće se utvrditi rastvori samo dviju apsida, i to apside br. 1 i br. 2, ali mogu biti pouzdani i rastvori drugih apsida, koje nismo zatekli, jer krivulja tih apsida ipak određuje njihove početke veoma približno našem hipotetičkom ucrtavanju na tlorisu. To je pouzdanije za sastajalište apsida br. 5 i 6 nego za br. 3 i 4. Rastvor apside br. 1 iznosi 315 cm, a os 175 cm; rastvor apside br. 2 iznosi 280, a os 180 cm; rastvor apside br. 5 identičan je rastvoru apside br. 1, a njena os iznosi 200 cm. Rastvor apside br. 6 iznosi 300 cm, dok joj je os duga 165 cm. Promjer crkve kreće se oko 11 m, mjereći osnovicu izvana. Crkva je bila orijentirana u istok. To je uobičajena orijentacija starohrvatskih crkava.

Zbog toga, što su preostaci zidova jako oštećeni, nemamo upadnih ostataka vratiju. No njih treba svakako potražiti na zapadnoj strani, gdje se ona kod starohrvatskih crkava nalaze bez izuzetka, a ovdje takav položaj potvrđuje postojanje baze septuma, na koji je crkveni ulaz uvijek okomit. Bilo bi logično zamišljati ulaz po sredini apside br. 1. Međutim to ovdje nije slučaj. Dogradnja pred ovom apsidom pokazuje, gdje su vrata morala stajati, jer je dogradnja s crkvom bez ikakve sumnje morala komunicirati. A dogradnja se nije prislonila na sredinu apside, nego više na njen desni

LEGENDA:

- Fragmenti kamena
- Naušnice i karike
- Prsteni
- Novac
- △ Razno

Mijoljača Brnaze
Topografski plan nalaza

kraj. Gledamo li na segment apside zahvaćen dogradnjom, zaista ćemo opaziti, da 70 cm daleko od desnog prislonu dogradnje, nad porizom, postoji ploča (dužina 67, širina 30 cm), koja ide preko cijele debljine zida, što je jedini primjer na ostacima crkve. Takve ploče redovito pripadaju donjoj stijeni vratiju, a da je u našem slučaju tu zaista bio pristup u crkvu, potvrđuje činjenica, što je površina ploče uglačana, bez dvojbe obucom. To je ostatak na desnoj strani ulaza, dok je na lijevoj sve tragove uništio kasniji grob (br. 104). Ali ipak je vjerojatno, da grob nije znatnije oštetio bok ulaza, jer se postojeći otvor skupa s grobom nalazi usred segmenta apside, koji je zahvaćen dogradnjom, pa bi, što je i logično, dogradnja simetrično zahvatila otvor. K tome, da je grob i neznatno mogao zahvatiti bok nalaza, moralo bi to biti najmanje za dužinu jedne stijene zida, a to je za naš raspon preosjetljivo pa bi se i vidjelo. Inače je otvor širok 110 cm, što otprilike odgovara širini ulaza na drugim sličnim crkvama. Sličan slučaj imamo i na ostacima crkve na Mijovilovcu u Pridrazi, gdje se širina vratiju sačuvala do znatne visine, a raspon također pokazuje, da vrata nisu pravljena po sredini apside, već više na njenoj desnoj polovici. Dakle čitav niz navedenih nepravilnosti u samoj osnovici otkrivenog objekta u Brnazima odaje karakteristike starohrvatskog graditeljstva.

Preostaci zidova crkve. Rekosmo, da se ostaci zidova nalaze u istrgranim dijelovima. Nestali dijelovi iščezli su na dva načina: 1. prosijecanjem temeljnih preostataka pri pravljenju kasnijih grobova i 2. obrušavanjem zida sa litice, koja se nalazila na samoj površini. Kod drugog slučaja proces rušenja se odvijao lako, jer preostaci nisu bili ukopani u zemlju, nego su stajali na litici kao na pladnju, pa je stoga sve iščezlo na istočnoj strani crkve. Preostaci pokazuju, da se temelj na mjestima – gdje nije bilo litice – pravio samo u jednom redu kamenja, jer do čvrstog tla nije trebalo duboko kopati. Temeljni zid na mjestima doseže debljinu do 80 cm. Nadtemeljni zid, koji se većinom sačuvao u jednom redu kamenja, diže se iznad poriza, koji pod njim s obje strane strši van do 10 cm, tako da se debljina nadtemeljnog zida kreće oko 60 cm. Prema zatečenim preostacima vidi se, kako su se dobro statički odmjerile najosjetljivije točke arhitekture, a to su one, koje se nalaze upravo u sastajalištu apsida. Kod sastajališta apsida 1–2, 2–3 i 1–6 u temelj je položen ravan kameni blok od rimskih spolija, i ti blokovi su mnogo veći od ostalog zidnog kamenja, kako bi zidna masa sjela na čvrsto uporište. Zidovi su bili građeni od domaće vapnenca približno ravnih ploha, kako se već kamen po prirodi odlamao iz kamenoloma. Zidno kamenje spojeno je malternom smjesom, koja nije dovoljno čvrsta, i to će biti razlog, da su ostaci zidova lako i brzo nestajali.

U apsidi br. 1 zidovi su se sačuvali na tri mjesta: pri sastajalištu s obje susjedne apsida i na lijevoj polovici apsida u samoj njenoj sredini. Izgradnjom kasnijih grobova (br. 103 i br. 104) zid je na dva mjesta temeljito iskorijenjen. Nadtemeljna visina sačuvala se u dva sloja kamenja pri desnom kraju, gdje se apside dotiče prislonjeni zid grupe IV, tako da na tom mjestu visina zida iznosi 45 cm. Na ostalim mjestima nadtemeljni zid je preostao samo u jednom redu kamenja u visini do 28 cm. Ukupna dužina preostalih zidova te apsida iznosi 3,75 m.

U apsidi br. 2 zidovi su se sačuvali s oba njena kraja, a samo je prosječan praviljenjem kasnijeg groba (br. 106) na zapadnoj strani do sredine apsida. Dužina zida cijele apsida (mjereno duž sredine) iznosi 5,50 m, a od toga je iščezlo 1,50 m dužine. Na preostacima s unutrašnje strane apsida nalazi se posvuda temelj, dok to nije slučaj s njene vanjske strane, jer tu ima i litice. Ostaci nadtemelnog zida sačuvali su se u jednom sloju kamenja.

U apsidi br. 3 sačuvao se samo kraj zida, koji se dodiruje apsida br. 2. U tom ostatku strši litica, preko koje se zid nastavljao, ali je presječen grobom (br. 109). Zid zatim iščezava, a na litičastom tlu, koje slijedi, zatekle su se tri hrpe maltera. To su ostaci malterne postelje, na koju se polagao prvi sloj kamenja. Ostaci tog maltera pomogli su nam, da na tlorisu nabacimo oblik apsida. Preostatak zida sačuvao se također u jednom sloju kamenja u visini od 27 cm, a sva preostala dužina (s uklopljenom liticom) iznosi 1,50 m.

U apsidi br. 4 sačuvao se zid samo pri jednom kraju, kao što je slučaj sa apsidom br. 3. Preostatak se dodiruje apsida br. 5. I u tom preostaku nalazi se manji blok stršeće litice, i to s unutrašnje strane. Tu se radi o ostacima zida, koji se dizao neposredno sa litice i sačuvao se u jednom sloju kamenja u visini oko 27 cm. Temelj se uopće nije ukopavao, jer je na površini bila litica. Sačuvana dužina iznosi 2,5 m.

U apsidi br. 5 sačuvalo se najviše preostataka zida, tako da dužina preostataka iznosi 5,5 m. Zid je odsječen samo pri zapadnom kraju blizu sastavka s apsidom br. 6, a to se zbilo pri pravljenju kasnijeg groba (br. 105). U zid te apsida bila je, po sredini, uklopljena stršeća litica. Temelj se nalazi samo s vanjske strane, i to istočne, jer se u tom pravcu spuštala litica. Preostaci nadtemelnog zida sačuvali su se također u jednom sloju u visini od 25–29 cm.

U apsidi br. 6 sačuvao se ostatak zida na dva mjesta: u stjecištu s apsidom br. 1 i po sredini. Ostake zida na zapadnoj strani presjekao je temeljem kasniji grob (br. 100), a tako isto i na istočnom kraju (grob br. 105). Na toj apsidi sačuvala su se po sredini dva sloja nadtemelnog kamenja, te visina nadtemelnog zida iznosi 47 cm. U jednom kraju apsida nalazi se također mala stršeća litica, koja je zahvaćena zidom. Sveukupna dužina sačuvanih ostataka zidova iznosi 2,90 m.

Na osnovu preostalih tragova ne možemo doznati, da li su apsida izvana bile providene slijepim arkadama, kao što je to slučaj kod crkava identičnog oblika u Poljudu kod Splita i u Pridrazi kod Novigrada, a to zato, jer su preostaci preniski. No budući da se ta crkva oblicima, tehnikom gradnje i vremenom podudara s dvjema navedenim crkvama, to nije baš mnogo smjelo pretpostavljati, da su i na crkvi u Brnazima apsida imale slijepe arkade.

Iako su preostaci veoma čedni, ipak se o crkvi može znati još i to, da je bila ožbukana izvana i iznutra. Pored već spomenutog ostatka vanjske žbuke na zidu apsida br. 1 žbuka se nalazila s vanjske strane stjecišta apsida 1–6, a također i na srednjem preostaku apsida br. 6. Trag unutrašnjeg žbukanja sačuvao se na apsidi br. 2 i br. 6. Te tragove zadržao je zapravo pločnik, koji je uza zid bio postavljen uza žbuku, te tu ona nije mogla otpasti. K tomu prema karakteru preostataka možemo postaviti jako širok

okvir propadanja crkve, a to po tomu, što su preostaci presječeni kasno-srednjovjekovnim grobovima. Budući da su grobovi XIV.–XV. stoljeća presjekli zidove u temeljima, to znači, da je u to doba materijal sa srušene crkve već bio raznesen, jer inače ne bi grobovi kroz gomilu ruševina dosegli toliku dubinu. Osim toga u grobu XIV. stoljeća (br. 93) nađeni su spoliji crkvenog namještaja (pilastar, prozorska rešetka). Iz toga se izvodi zaključak, da je crkva najdalje u XIV. stoljeću već bila srušena.

Ostaci pločnika. Tlo šesteroapsidne crkve u Brnazima bilo je popločano, o čemu svjedoče preostaci pločnika, koji su zatečeni in situ. Originalan crkveni pločnik našao se samo u prednjoj polovici crkve, u prostoru zatvorenu s trima prednjim apsidama, dok je onaj dio, koji je zatečen u svetištu, kasnijeg postanja. Originalan pločnik učinjen je od lapora, koji se nalazi u Sinjskom polju, a ima ga i u neposrednoj blizini glavice. Ploče su pravljene u pravilnim pačetvorinastim oblicima različitih dimenzija, a bile su jedna do druge pravilno poredane. Gornja ploha, a također i bočne strane, bile su dotjerane klesanjem, dok je donja strana ostala neobrađena. Ploče su se polagale izravno na tvrđicu zemlju ili na liticu bez kakve druge posredne podloge i nisu među sobom bile spojene malterom ili glinom, nego ih se polagalo usuhu. Pločnik je ispucao i u toku vremena nestajao, a na njemu su se na više mjesta sačuvali tragovi paljenja, te će vjerojatno to biti dokaz, da je crkva stradala od požara. Oblik perifernih ploča na pločniku podredio se krivuljama apsida, te su na kraju ploče zaobljene, da se tim krivuljama prilagode. Činjenica da se ploče dotiču žbuke na zidu dokazuje, da se pločnik postavljao poslije, nego se crkva iznutra ožbukala. Pločnik se na istočnoj strani završavao ravnom linijom i dopirao je do baze crkvene pregrade, od koje se preostatak sačuvao in situ, a dizala se 9,5 cm iznad površine pločnika.

Osvrnut ćemo se još na već spomenutu drugu partiju pločnika u svetištu. Ta se nalazi u apsidi br. 5 i ispred nje. Taj pločnik se po materijalu i oblicima ploča razlikuje od prednjeg. Sastoji se od miješanog kamenja, među kojim ima i vapnenca neravnih površina, kao i lapora, koji je lako mogao biti predignut sa prije opisanog pločnika. Taj pločnik se zatekao na mekom tankom nasipu od humusa. Površina mu nije bila ravna, dapače na više mjesta kamenje naliježe jedno na drugo, što stvara dojam, da se pločnik prikrio na brzu ruku; vjerojatno za kakav provizorij. Budući da njegova krajnja ploča naliježe na ostatke zida apsida br. 5, možemo potpuno pouzdano tvrditi, da se taj pločnik napravio, pošto se crkva do temelja srušila. Njegova funkcija se ne može točno ustanoviti, ali po tomu, što se poslije rušenja crkve podržavala kulturna tradicija mjesta, o čemu svjedoči postojanje kasnijih grobova pa onda navedena hodočašća, možemo s vjerojatnošću pretpostavljati, da je pločnik bio napravljen u vezi makar i s povremenim nastavkom bogoslužjenja sub divo ili pak s kakvim grobnim obredom. Analogno je u Manastirinama u Solinu gdje se poslije rušenja cemeterijalne bazilike udesio prezbiterij kao »Notkirche«, kako je zove Egger.

Ostaci baze crkvene pregrade. Spomenuti ostatak baze crkvene pregrade nalazi se kod stjecišta apsida br. 2–3, a položen je u okomitom pravcu na to stjecište. To je kvadar od bijelog importiranog vapnenca, koji je dug 175, širok 61, a debeo 30 cm. Baza je rimske provenijencije. U toj prvoj upotrebi dobila je na gornjoj površini tri udubljenja u obliku kvadrata,

kojima stranice ne idu paralelno s rubovima baze, već padaju koso na nju. Stranice tih kvadrata duge su 28 cm. Udubljenja, koja te stranice zatvaraju, duboka su 10–12 mm. Dvije kvadratične udubine sačuvane su potpuno, a usred udubljene površine nalazi se rupa, opet kvadratičnog oblika, samo što rubovi rupa ne idu paralelno s okvirima kvadrata, nego su rupe paralelne s rubovima baze. Rupe su široke 4 a duboke 3 cm. Od rupe do jedne stranice kvadrata vodi mali žlijeb, koji ima profil slova V. Ti žljebovi su širi i dulji na onoj strani do rupe, a sve su uži i plići, što idu k drugoj strani. Tu se bez sumnje radi o nekoj rimskoj bazi, na kojoj su počivala dna stupovlja.⁴

Međutim taj je blok doživio preupotrebu prije nego se uzeo za bazu crkvene pregrade. To potvrđuje postojanje drugih dviju rupa, koje nisu funkcionalno povezane sa spomenutim udubljenjima, jer ih ne respektiraju, dapače je jedna ukopana na taj način, da je presjekla srednju kvadratnu udubinu, da su od nje ostala samo tri ugla, što dokazuje, da su rupe mlađe od kvadratičnih ležaja. Jedna rupa nalazi se na kraju bloka do stjecišta pomenutih apsida i ta rupa je duga 31, široka 22 cm, a duboka 13 cm. Druga rupa se nalazi na položaju spomenutog trećeg kvadratičnog ležaja i duga je 40, široka 21, a duboka 13 cm. Ta rupa je bila zatrpána malterom. Ako pogledamo položaj i oblik tih dviju rupa, vidjet ćemo, da su one bile u povezanoj funkciji. To govore i njihove dimenzije, koje su identične, samo ovu tvrdnju ne smije slabiti činjenica, što je jedna rupa kraća. To je zato, što se ona nalazi na rubu bloka, a nastavlja se na drugom dijelu bloka, koji nam se nije sačuvao. Baš u činjenici što ta rupa traži nastavak, a za taj nastavak nema ni mjesta, jer se krunja rupa nalazi odmah do stjecišta apsida, nalazimo dokaz, da rupe nisu bile načinjene ad hoc za pregradu starohrvatske crkve, nego da su one postojale i prije nego se blok za tu svrhu upotrebio. Da se to potvrdi, iznijet ćemo drugu činjenicu. Rupe na pregradama starohrvatskih crkava služile su za usađivanje pilastara i one, u koliko nisu uže od dna pilastra, nikada nisu šire, a na preostatku u Brnazima nije takav slučaj. Ako usporedimo dimenzije dna pronađenog pilastra, koji je bez sumnje pripadao pregradi, vidjet ćemo, da je pilastar 8 cm tanji i 11 cm kraći od rupe. Inače kod sviju starohrvatskih arhitektonskih nalaza, koji su pripadali pregradama, ne nalazimo ni jednog komada, koji bi bio debeo 21 cm, koliko je široka ta rupa, nego su i najdeblji nekoliko centimetara uži. Sve je to očit dokaz, da su rupe na bloku napravljene prije nego se blok po treći put upotrebio. Ali to ne isključuje mogućnost, da su te rupe ipak bile sekundarno iskorištene u starohrvatskoj crkvi, i to baš za usađivanje pilastara, koji su se, upavši u široke stare rupe, morali nečim zatisnuti (kamenom, malterom) i na taj način pričvrstiti. To moramo zaključiti to prije, što se pronašao starohrvatski pilastar, koji je morao ležati na bazi, a na ostatku baze nema nikakva traga drugim rupama, koje bi odgovarale užim dimenzijama pronađenog pilastra. Nije li možda ta baza služila još i u starokršćanskoj crkvi, i nisu li rupe pravljene za starokršćanske pilastre?

U preostatku baze crkvene pregrade in situ svakako dobivamo podatak za poznavanje podjele prostora unutar crkve. Naime, položaj preostatka baze

⁴ Prije smo govorili o obrađenom kamenu u zidu V, koji pripada nastavku onoga bloka, a možda je s njim dijelio sudbinu sviju faza preupotrebljavanja. Na njemu je ostala kvadratična udubina, a dimenzije su mu 58×37×30 cm. Kamen je sa dvije strane otučen.

in situ pomaže nam da odredimo cjelokupan pravac pregrade, koji se dobiva produženjem pravca tog ostatka. Takav nastavak udara u stjecište apsida 5-6, a zapravo se nalazi više na prostoru apsida br. 5, kako je i na prvoj strani, gdje je više uvučen u apsidu br. 3, što nije slučajno, nego je to odmjereno pri postavljanju baze. Dakle prostor istočno od tog pravca, a među apsidama br. 3, 4 i 5, pripadao je svetištu. Time doznajemo, da je u šesteroapsidnoj crkvi u Brnazima crkvena pregrada tekla skoro po sredini crkve, što će vjerojatno pomoći, da per analogiam pretpostavljamo, da je takav odnos u podjeli crkvenog prostora postojao i u drugim crkvama identičnog ili sličnog oblika, u kojima se dosada nije mogao utvrditi položaj pregrade.

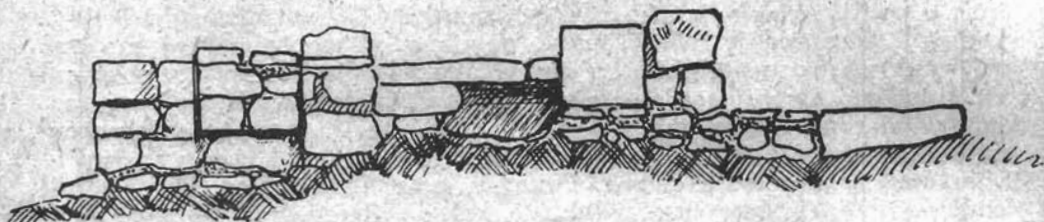
Ostaci maltera u svetištu. Ispred apsida br. 3 našao se sloj maltera dug 2,50, širok 45-65, a debeo na mjestima do 5 cm. Ta malterna krpa prelazi i na bazu pregrade te na njoj zatvara najveću rupu, i to skoro dokraja. Ne može se točno ustanoviti funkcija te krpe, ali u činjenici što prelazi bazu, dobili bismo podatak, da je krpa nastala poslije rušenja crkve, u svakom slučaju poslije uklanjanja pregrade. No budući da u najmlađem zidu (br. V), koji je građen poslije rušenja crkve, nalazimo isti sastav maltera kao i u toj građevno neizrazitoj krpi, to nas vodi na najvjerojatniju pretpotavku, da se na tom položaju miješao malter za gradnju zida br. V, pa da je od toga miješanja ostala ta krpa. To postaje to jasnije, što se malter nije mogao miješati u blizini zida, jer je tu kosi pristranak glavice, i kad se to ima u vidu, onda nam preostaje da zaključimo, da je najbliži i najpogodniji položaj ondje, gdje je tlo čisto, tvrdo i litičasto, kakvo je baš na tom mjestu.

Dogradnja pred crkvom. Na osnovu oblika, materijala i dimenzija zidova grupe IV konstatirali smo, da se tu radi o ostacima posebnog zdanja, a na temelju neorganskog prislanjanja grupe zidova na zidove apsida br. 1 utvrdili smo, da je to zdanje mlade od crkve i da je s crkvom komuniciralo. Preostaci te grupe nisu sačuvani u kontinuitetu, jer su na južnoj strani pri pravljenu kasnijih grobova zidovi povučeni do temelja. Ali ipak su se sačuvali najosnovniji elementi, na temelju kojih možemo predstaviti tlorisni oblik tog zdanja. Dogradnja je bila zidana različitim kamenjem. U ostacima zida nalazi se veći broj kamenja od lapora, dok je vapnenca manje. Laporne stijene imaju izvana oblik približan pravokutniku, kojemu je površina plošno dotjerana. To kamenje potječe od ruševina neke ranije zgrade, a ne može se ustanoviti, gdje je ta zgrada bila, no svi su izgledi, da ona nije bila daleko od glavice, a možda i na njoj samoj. Preostaci zidova sačuvali su se u malo većoj visini nego li kod crkve. Najveća visina preostataka nalazila se na sjeverozapadnom uglu zgrade, gdje je bio uzidan nadgrobnni spomenik Dasantille, a sad tu u blizini iznosi 80 cm iznad temelja, dok se najniži ostatak zida zatekao na jugozapadnom uglu zgrade, gdje mu visina iznosi 20 cm.

Tu imamo preostataka triju organski povezanih zidova, dok se za četvrti, kako smo rekli, prislonila apsida crkve. Ostaci su triju zidova pročelni i dva bočna zida dogradnje.

Pročelni zid (sk. 3) nalazi se na zapadnoj strani i on ima oba živa kraja te nam se tako sačuvao u cijeloj dužini. Zid je dug 5,60 m, a širok 80 cm. Na tom zidu sačuvao se donji dio ulaza, koji označuju dvije ploče zatečene in situ. Veća ploča je duga 100 cm, a široka 80 cm, dok dimenzije manje iznose

20 i 85 cm. Obje su ploče od lapora i izlizane su uslijed plazanja obućom, što potvrđuje, da se preko njih ulazilo u crkvu, t. j. da se tu radi o glavnim vratima. Ploče su služile umjesto donjeg praga, koji nije postojao. Također nisu postojala ni dva vertikalna praga, ali zato je s jedne strane zid oštro odrezan, i to pokazuje, da su mjesto dovratnika bili živi bridovi, što dolazi kao drugi dokaz, da je na tom mjestu bio ulaz. S desne strane ulaza postoji veliki blok od bijelog sitnozrnatog vapnenca, što nisu nego spoliji, koji su na to mjesto postavljeni, da glomaznošću i čvrstinom zamijene vertikalni prag. Dapače taj blok prelazi debljinu zida 20 cm, te se s gornje strane klesao, da bi se prilagodio ostaloj debljini zida, ali od toga se u toku rada odustalo, te neoklesan dio strši u unutrašnjosti poput ostatka lezene. Ti živi vertikalni zidovi kao i ukupna dužina ploča određuju raspon ulaza, koji iznosi 120 cm. Pred ulazom lijeve strane zatekla se laporna ploča 15 cm ispod razine ulaza, što je ostatak pristupne stepenice. Stepenica je bila položena

Skica 3 - Fasadni zid dogradnje pred crkvom

1 : 50

na nasutu zemlju. Karakteristično je, da se ulaz nije nalazio na sredini pročelnog zida, nego više na njegovoj sjevernoj polovici, tako da je od sjeverozapadnog brida udaljen 175 cm, a od jugozapadnog 265 cm. Na lijevom kraju fasadnog zida postojala je slijepa plošna udubina poput niše, kojoj se donji kraj sačuvao na zidu. Dno udubine nalazi se 25 cm iznad temelja zida, a udubina se sačuvala u visini od 60 cm. Udubina je široka 65 cm, a duboka 5 cm. Nalazi se 75 cm daleko od sjeverozapadnog ugla zgrade. Nema dvojbe, da je ona bila dekorativnog kraktera. Ostaci pročelnog zida su pri južnom kraju bili visinski oštećeni pravljjenjem kasnijeg groba (br. 85), pa se ne može utvrditi, da li je na toj strani postojao pendent onoj udubini.

Sjeverni bočni zid teče od pročelnog prema prvoj apsidi crkve, ali se s vanjske strane nije sačuvao do kraja, jer su ga tu, kako rekosmo, pretrgli grobovi. Vanjska strana se sačuvala u pravcu, dok se unutrašnja iza dužine od 3,25 m od ugla na pročelju savija prema unutrašnjosti. Nema dvojbe, da se i vanjska strana savijala, samo se nije zatekla početna točka savijanja. Taj zid je izvana dug 563 cm, a iznutra 523 cm. Debljina mu nije jednaka, jer vanjska strana nije zakretala paralelno s unutrašnjom. Pri zapadnom kraju zid je debeo koliko i pročelni, dok se pri istočnom kraju zadebljava, a ostaci pokazuju najveću debljinu od 130 cm. I na tom zidu kao i na pročelnom nalazi se plošna udubina, koja se diže sa iste razine, a sačuvala se

u visini od 60 cm. Ostale dimenzije su jednake dimenziji na pročelju. Postoji razlika samo u udaljenosti od ugla, jer je ta udubina odatle 25 cm udaljenija od predašnje.

Južni bočni zid sačuvao se samo u dva preostatka, i to oba krajnja. Na osnovu sačuvanih krajeva može se konstatirati, da je taj zid bio dug 5,25 m. Preostatak uz pročelni zid dug je izvana 110 cm, a iznutra 19 cm, dok je debeo 92 cm. Drugi preostatak uz apsidu dug je 1 m, a širok 70 cm. Taj preostatak svojim pravcem pokazuje, da se zid savijao kao i njegov pendent na sjevernoj strani. Debljina tog zida bila je različita kao i kod njegova pendentata, samo što se ovaj suzavao obratno od pročelja k začelju. Položaj preostataka pokazuje, da se zid negdje savijao vjerovatno bez naglog loma. Svakako na osnovu zatečenih preostataka izlazi, da taj zid ima više elemenata, koji govore, da nije bio simetričan s pendentom.

Iz izloženoga kao i sa priloženoga tlorisa vidi se, da se tu radi o relativno maloj dogradnji nepravilne osnove, koju prati niz elementarnih nepravilnosti. Te nepravilnosti, uza spomenuto prislanjanje na crkvu, ne govore za neko potpuno nezavisno, samostalno zdanje. Tu se zaista sve podredilo proširenim potrebama crkve. Potrebe proširenja izbijaju kao primaran movens, kojemu su svi drugi faktori bili potpuno indiferentni. Čak se nije ispoljio ni orijentacioni kriterij, kojega, iako nije bilo očekivati u osnovnom pravcu zapad-istok, trebalo je tražiti u pravilnijem odnosu na crkvu. Doduše ne može se govoriti ni o pravilnosti osi crkve, jer one nisu radijalne, budući da apside crkve nisu jednake, ali se ipak moglo očekivati, da će se zdanje u orijentaciji pridržavati osi one apside, uz koju se prislonilo, međutim i tu se promašilo. Rekosmo, da zdanje nije zahvatilo apsidu po sredini, nego pretežno s desne strane, dok je lijeva strana zahvaćena tek kod sredine apside, a baš to nam pomaže zaključiti, da su vrata bila u centralnom momentu pri izgradnji novog zdanja, i da se ono u orijentaciji podredilo njihovoj osi. A kako se ni sama vrata nisu nalazila po sredini apside, to su ona izazvala ovako nesimetrično uklapanje vanjske strane u unutrašnji prostor novogradnje i time, ujedno sa svojom osi, ovaj čudan odnos u orijentaciji. Pridržavanje ovakve koncepcije u orijentaciji najbolje potvrđuju smještaj vrata na dogradnji. Nova vrata se u osi podudaraju sa osi crkvenih vratiju, dapače se sve starom ulazu toliko podredilo, da se žrtvovao osnovni položaj vratiju, te se ona ne nalaze po sredini pročelja, gdje im je mjesto, nego više na lijevoj strani.

Konstatacija o prislanjanju novogradnje na crkvu, o njenom komuniciranju s crkvom i o potpunoj podređenosti starijoj arhitekturi govori o tome, da je novogradnja bila pravljena poslije crkve, ali dok je još crkva bila na životu. Gradnja u takvu odnosu s crkvom morala je nastati s potrebom proširenja crkvenog prostora, i stoga ju nazvasmo dogradnjom, a položaj, na kojemu je ona načinjena, govori o dopuni crkvenog prostora s jednom vrstom pridođatog trijema, koji je ušao u građevni kompleks i sačinjavao s crkvom zajednički objekt. Kako se na ostacima tog građevnog kompleksa pronašlo grobova istog oblika, moramo držati, da su se grobovi pravili, kad su i crkva i dogradnja pred njom bili već u ruševinama, a svi su izgledi, da se to zbilo odjednom.

GROBLJE

Groblje se prostiralo po zaravanku i po zapadnom i sjevernom pristranku glavice, gdje je bilo više humusa i nasipa, a zbog krševita tla nije (osim jednog) bilo grobova na istočnoj strani, dok su se iz istih razloga grobovi rijetko pravili na južnom pristranku. Našim zahvatom pronašlo se 109 grobova, a preostalo je da se još istraže okolne njive u sedlu između Bunarske i Ivkovića glavice. Grobovi su, osim u sjevernom, sjeverozapadnom i jugozapadnom pravcu bili orijentirani u svim ostalim pravcima, a ponajviše su bili okrenuti prema jugoistoku. Grobovi su se nalazili u različitim dubinama; na zapadnoj i sjevernoj strani njihova pokrivala su se susretala u dubini od 20 do 40 cm, dok se na zaravanku nailazilo na grobove na mnogo većoj dubinskoj oscilaciji. Tako su na pr. grobovi br. 84, 99, 100 i 109 pronađeni neposredno ispod površine zemlje, a drugi grobovi u većoj dubini, dok je grob br. 92 ležao najdublje pod površinom (140 cm). Oblici grobova na Mijoljači su različiti: na platou prevladava pačetvorinasti oblik, dok na pristrancima susrećemo nepravilne oblike kao i one, koji se približavaju trapezu (v. tloris). Ima, ali malen broj, i ovalnih grobova, među kojima je najizrazitiji grob br. 105.

Grobovi nisu pravljeni od jednakog materijala. Najviše su se upotrebljavale ploče od mekog lapora. Pačetvorinasti grobovi pravljeni su skoro odreda od lapornih ploča. Pored lapora grobovi su se oblagali i vapnencom, a to su većinom stijene, koje su preuzete sa ruševina. U takvim grobovima nalazi se po koji komad sedre. Dva takva groba, br. 98 i 105, obložena su prostim pločama od vapnenca. Gotovo svi grobovi bili su pokriveni pločama od lapora.

Obrada grobova i materijala također je različita. Kod pačetvorinastih grobova stijene su pravilno tesane sa sviju strana (sl. 2). Kako je lapor veoma mekan, oblikovao se običnom sjekirom, što dokazuju njeni tragovi na ploham a ploča. Neki od grobova imaju popločano dno sa više ploča, a u nekima se mrtvac polagao na prostu zemlju. Katkada susrećemo bedrenjaču od samog jednog kamena, a gdje su bedrenjače sastavljene od više ploča, često nalazimo, da su spojene malterom. Pačetvorinasti grobovi su dublji, i dubina im se kreće od 35 do 45 cm. Pačetvorinasti grobovi bili su pokriveni ili samo jednom pločom, najčešće sa dvije, a veoma rijetko sa tri. Pokrivala su relativno plosnata, ali često se nailazi na tendenciju, da se prave na dvije vode poput poklopaca sarkofaga (sl. 3). Na jednoj takvoj ploči (grob 81) pokušalo se praviti i uške poput akroterija na sarkofazima, no one su daleko od krajeva, nesimetrične i različitih proporcija. Osnova takvih uški je trokutasta, a na površini svake nalaze se tri žlijeba, koja se od ishodišta prema krajevima šire u vidu lepeze (sl. 4). Inače nije bila namjera da se sve to vidi, jer je grob bio zatrpan zemljom, na kojoj se opet napravio ogradni vijenac. Na grobovima pačetvorinastog tipa, koji su obloženi pločama, nalazi se često na učelku ili na začelku ili na oboje primitivno urezan krst u različitim oblicima.

Grobovi drukčijeg tipa redovito su plići, tako da im se dubina kreće od 22 do 30 cm. Nemaju popločanog dna, a obložne stijene su im položene ushu. Njihova pokrivala sastojala su se od više manjih, najčešće nepravilnih ploča.

U grobovima se redovito nalazio po jedan skelet, a samo u grobovima br. 68 i 75 bilo ih je po dva. Tri groba (br. 80, 86 i 91) bila su do vrha napu-

njena neuredno ubačenim kostima. Bit će, da su postali depot-grobovi u koje se ubacivalo kosti iz drugih pri ukapanju novog mrtvaca. Dječjih grobova je srazmjerno veoma malo, pa nije baš isključena mogućnost, da su se djeca mogla pokapati na drugom mjestu, valjda negdje u blizini. U nekim grobovima skeleti su zatečeni u vrlo lošem stanju, tako da se spol mogao raspoznati samo u 85 slučajeva. Konstatiralo se 37 muških skeleta i 48 ženskih. Grobni prilozi bili su relativno rijetki, a na njih ćemo se osvrnuti kasnije.

Ovdje se radi o kasnosrednjovjekovnom groblju, kojeg se karakteristike sadržavaju u gore navedenim općenitim crtama. No ipak imamo nekoliko specifičnih momenata i vrijedno je, da se na njih posebno osvrnemo.

1. Grobovi 77, 84 i 99 nalegli su dijelom na već postojeće grobove 78 i 96 i oštetili ih, a grob br. 94 zasjekao je sjeveroistočni ugao groba br. 88. To znači, da su vidljivi znaci ranijih grobova – ukoliko ih je bilo – već iščezli za ukopa kasnijih mrtvaca.

2. Grob br. 77 presjekao je transversalno raniji ostatak, koji sličí grobu. To je konkavna udubina poput kade, koja je sva načinjena od maltera. Ostatak je dug 175 cm, u glavi širok 100 cm, a na obratnoj strani 48 cm. Malter je deo 6–10 cm. Konkavna udubina sačuvala se najviše kod glave i iznosi 32 cm. Grob br. 77 odsjekao je krajnje rubove i tako smanjio udubinu te nam na taj način oteo iskonski oblik tog ostatka. Ali prema preostalom dijelu pri glavi, čini se, da se oblik svugdje jednako nastavlja, da su se zaobljeni rubovi, kako su se sačuvali, i dalje nastavljali uokvirujući tako udubinu. To bi bio drugi put, da se susrećemo sa sličnim preostatkom. Naime kod »Četvrte crkve« u Biskupiji naišli smo na sličan ostatak, kojemu smo u nizu grobova dali broj 18 i utvrdili, da se tu nije našlo nikakva ostatka, koji bi pripadao grobu,⁵ a to je i ovdje slučaj. Sve je slično, samo što im je položaj u odnosu prema crkvi različit, jer se ostatak na Mijoljači nalazi ispred ulaza u crkvu i malko po strani, dok se u Biskupiji nalazi sa strane sjevernog bočnog zida crkve. Iako se zasada ne može ustanoviti funkcija takvih preostatata, ipak ih je potrebno registrirati, ne bi li koje buduće slično otkriće dalo ključ rješenju za sve.

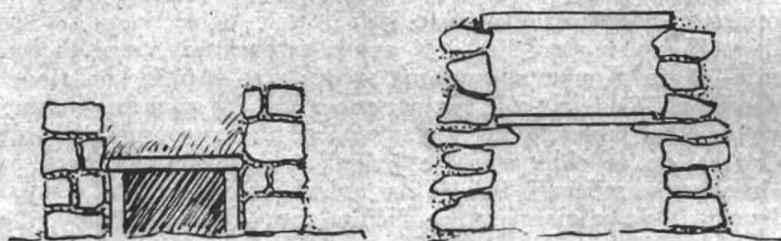
3. Među grobovima pačetvorinasta oblika nalazimo dva groba, koja se znatno razlikuju od ostalih, jer su zidana sa zidom u malter i jer su oba dvokatna.

a) Grob br. 78 zidan je većim kvadrima obrađenog kamena, tako da je o veličini stijena ovisila izgradnja groba u jednom ili u dva niza (nutarnji i vanjski) kamenja u pojedinačnom redu zida (v. sl. 5). Grob je bio podijeljen na dva kata. Donji se sastojao od groba pačetvorinastog oblika, koji je obložen i pokriven klesanim pločama. Uokolo toga groba podigao se zid u malter, ali tako, da je nadvio pokrovnú ploču, te je nastavak zida predstavljao donožnicu, bokove i doglavnicu groba na drugom katu, kojemu je pokrovná ploča prvog služila za dno (skica br. 4). U donjem grobu pronađen je muški skelet, a u gornjem je bilo nekoliko kostiju pomiješanih u nasipu. Taj gornji grob je oštećen na položaju nogu izgradnjom transversalno položenog groba br. 84 (taj se grob nazire na slici). Pored toga ostali zidovi

⁵ Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, str. 66.

nemaju ravne površine, nego su krezubi, pa se vidi, da se grob i na tom mjestu oštećivao. Pokrov gornjeg groba nije se našao, no jamačno je i taj grob bio pokriven pločama. U desnom zidu tog dvospratnog groba pronašao se kao spolij ulomak grede sa crkvene pregrade s ostacima natpisa .. TEMPORE DOM ... (sl. 6).

b) Drugi, donekle sličan grob, nalazio se na prostoru same crkve, na položaju svetišta, i to je grob br. 107. Grob je zidan u malter, ali u jednostrukom nizu kamenja. Kamenje je od vapnenca. To je neka vrsta grobnice, koja je podijeljena na donji i gornji grob. Etažna podjela izvršena je na taj način, što je po sredini vertikalnih okolnih zidova ugrađen niz kamenja, koje strši, i takvo kamenje je poslužilo za mensole, na koje su se postavile police od lapornih ploča, koje su služile za pokrov donjem, a za dno gornjem grobu (skica br. 4). U oba groba našao se po jedan muški skelet, a u donjem grobu nađene su ostruge.

Presjek groba br. 78

Presjek groba br. 109

Skica 4

4. Pogledamo li na tlocrtu grobove br. 81 i 82, činit će nam se u prvi mah, da se tu radi o dvojnog grobu. Međutim tu se radi o zajedničkom vijencu, koji je bio postavljen iznad dvaju susjednih grobova. Grobovi br. 81 i br. 82 pripadaju pačetvorinastim oblicima, a grob br. 81 imao je za poklopicu onu ploču, na kojoj se imitirala poklopnica sarkofaga, o čemu smo prije govorili. Dna tih grobova nisu na istoj razini; grob br. 81 ima dno 22 cm ispod razine dna groba br. 82. Iznad pokrova groba br. 81 bio je nasip debeo 58 cm, a iznad groba br. 82 dubina nasipa iznosila je 38 cm, kad se nad tim stao dizati vijenac u visini od 55 cm. Vijenac je načinjen od tri visinska reda kamenja, koje je zidano većinom u jednostrukom nizu. Zidan je vapnencem, kojemu su obrađeni plohe bile okrenute k unutrašnjosti. Izvana, na sjevernom i južnom zidu vijenca, ostali su tragovi žbuke, po čemu se vidi, da je vijenac bio izvana ožbukana. Vijenac je po dužini pregrađen zidom, čime se bez sumnje htjelo označiti položaj dvaju grobova pod njim, da im se čuva trajan znak; možda i protiv povrede tih grobova pri kasnijem pravljenju novih. U činjenici što se noge groba br. 82 nalaze izvan okvira vijenca, a tako isto noge i desna strana groba br. 81, imamo podatak, da se vijenac pravio izvjesno vrijeme poslije nego su oba groba bila zatrpana, te se ispod zasute i već slegnute zemlje nije znalo, dokle grobovi točno dopiru.

5. Grob br. 93 sačuvao nam je spolije sa crkvene pregrade. Najprije se 4 cm iznad pokrovne ploče na položaju nogu u nasipu pronašao ulomak grede s tekstom natpisa

INDIGNUS PECA...

a zatim se okopavanjem oko groba ugledao pilastar providen pleterom (sl. 7), uzidan za lijevu obložnicu, a onda se s druge strane do glave pronašla cijela prozorska transena (sl. 18), koja je bila uzidana kao desna obložnica.

6. U grobu br. 88 pronašle su se naušnice i denar ug. hrv. kralja Ludovika Anžijskoga, što pomaže dataciju grobnih oblika kao i dataciju tipa naušnica.

Iz gornjeg izlaganja vidimo, da se ovdje radi o kasnosredovječnom groblju, o čemu nas uvjeravaju oblici grobova, spoliji iz srušene crkve, kojima su pojedini grobovi zidani, i nalaz priloga datiranih novcima XIV. stoljeća. Po obliku najraniji su obli grobovi, koji zatim prelaze u nepravilne, i onda pačetvorinasti, koji se na takve nastavljaju. Prema tomu vidimo, da se radi o prelaznoj fazi, kad iščezavaju obli grobovi, a zamjenjuju ih nepravilni, onda trapezasti i pačetvorinasti. Nova istraživanja potvrdila su, da se zamjenjivanje ovalnih oblika grobova nepravilnim, koji se približuju pačetvorinastim, zbililo negdje na izmaku XIII. stoljeća i na početku XIV.⁶ U pačetvorinastim grobovima našao se novac iz sredine XIV. stoljeća, što dokazuje, da su se ti grobovi pravili u najmanju ruku pod konac tog stoljeća, a taj tip grobova se u tom kraju održao do danas. Prema svemu izloženomu imamo dokaza, da je ukapanje na ovoj glavici počelo poslije razaranja crkve, a na osnovu postojanja prelaznog tipa iz ovalnih u nepravilne i pačetvorinaste grobove dobija se terminus početka ukapanja otprilike koncem XIII. stoljeća. Po tomu što je tradicija ukapanja davno prekinuta i pala u zaborav, držim, da se na tom groblju prestalo ukapati u vrijeme sve intenzivnijih navala Turaka, pred kojima se razbježalo pučanstvo, a to je bilo pri kraju XV. i na početku XVI. stoljeća.

Iz toga slijedi, da je intenzivno ukapanje na Bunarskoj glavici trajalo otprilike oko dva i po stoljeća.

NALAZ PREDMETA

Pored preostataka zidova na glavici se bilo slučajno, bilo za vrijeme iskopanja, nalazilo i drugih predmeta iz prethrvatskog i hrvatskog doba.

A) Nalaz iz prethrvatskog doba

1. Sjekirica iz prehistorijskog doba, vjerojatno kulturna. Nađena je na podanku sjevernog pristranka glavice na njivi Petra Delije pri pravljenju unakrsnog rova. Sjekirica se je našla u nasipu 16 cm duboko ispod površine zemlje. Napravljena je od eruptivnog kamena, oštrica je otupljena po sredini. Duga je 4 cm, široka pri oštrici 32 mm, pri glavi 11 mm a najveća joj je debljina 12 mm (sl. 8).

⁶ S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, Ljetopis Jugoslavenske akademije knj. 57, Zagreb 1953, str. 34-35.

2. Prehistorijski brončani ukras u obliku nakita, koji je izvana optočen jagodama. Našao ga radnik Petar Mandac na južnom pristranku glavice pri vadenju žala 1949. g. Promjer mu iznosi 28 mm (sl. 8).

3. Zemljani uteg za mrežu iz ilirskog perioda. Pronašao se samo gornji iznad rupe, kojom je cijeli uteg bio probušen. Ostatak je dug 46, širok 34 cm, a deo 22 mm. Na gornjoj polovini ornamentiran je u obliku pačevorine s dijagonalama, a ornamentiranje se izvelo ubodima. Fragment je pronađen u nasipu na sjevernom pristranku glavice (sl. 8).

4. Obličasta fibula iz rimskog doba. Pronašao ju spomenuti radnik za vrijeme radova na vadenju žala nedaleko položaja, gdje je našao i kolut opisan pod br. 2. Fibula je od bronzne duga 55, visoka 32 mm, a ima kratku nogu, koja završava polukuglom. Na površini obluka nalazi se istaknuto srednje rebro. Fibula je dobro sačuvana, a igla joj je pokretna (sl. 8).

5. Nadgrobna ara od domaćeg vapnenca, koju je g. 1947. sa ugla dogradnje pred crkvom izvadio predradnik J. Vučković. Objavio ju je dr. D. Rendić-Miočević⁷ (sl. 9).

6. Dvije rimske bronzne, aliterirane, iz IV. stoljeća. Našao ih Petar Mandac pri iskapanju žala (sl. 8).

7. Profilirani ulomak iz rimskog doba. Kamen je od sitnozrnatog vapnenca, a dimenzije su mu: 15×11,5×7 cm. Nađen je u nasipu na platou glavice (sl. 10).

8. Profilirani kamen iz rimskog doba. Materijal kao kod prednjeg, a dimenzije su mu 13×12,5×6 cm. Nađen je u nasipu na platou glavice (sl. 10).

9. Antikni ulomak od sitnozrnatog vapnenca s ostatkom vegetabilne ornamentike. Dimenzije su mu: 12×8,5×5 cm (sl. 10). Nađen je u nasipu na sjevernom pristranku.

10. Ulomak starokršćanskog pluteja od lapora, što se nalazio kao pokrovna ploča groba, koji je pronašao radnik Mandac (sl. 10). Dug je 57, širok 33, deo 7 cm. Plutej je bio rustično dekoriran, a ostaci dekoracije pokazuju, da je vladao horror vacui, jer se vidi, kako je sva površina bila korištena za plitko reljefni ukras. Prema preostacima dekora dobija se dojam, da je dekor na pluteju bio izveden u bogatoj varijaciji rustične koncepcije, jer se na tom malom ostatku nalazi pet motiva. Ulomak je otučen sa sviju strana, a samo na jednoj strani je sačuvan mali dio okvirne letve, te se po tome raspoznaje jedini kraj pluteja, odnosno dekorativnog polja, jer se širina letve nigdje nije sačuvala u cijelosti. S gornje strane je sekundarnom upotrebom plutej oklesan i na novoj je površini udubena rupa duboka 5,5, duga 3, a široka 1,5 cm. Na preostatku se raspoznavaju dvije faze rada, i to definitivnog, koji predstavlja donji dio ostatka, i nedovršenog, što se raspoznaje na gornjem dijelu. Na vrhu preostatka vidi se crux coronata, koji je sekundarnim radom odsječen. Preostala su tri kraka križa unutar kružnog vijenca: dva horizontalna i donji vertikalni, dok je gornji odsječen.

Između krakova križa postojala su polja, a na preostatku se vide dva donja cijela, a od gornjih tek vrhovi do središta križa. Desno polje pokazuje, da je postojala namjena dekoracije, jer se tu oblikovalo lišće u vidu vrha grane.

⁷ Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, III. prilog Vjesniku za arheol. i hist. dalm., sv. LII, Split 1948, str. 33, n. 30. Isti, Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije, Vjesnik za arheol. i hist. Dalm., Split 1952, str. 230-231.

Na lijevom polju to lišće nije oblikovano, nego je urezano krivuljama, zapravo šestarom se označilo konture lišća, ali do definitivnog oblikovanja nije došlo. Iz toga se vidi, da je rad zastao. Osim toga vijenac je s vanjske strane grubo isklesan, te se vidi, da ga se imalo još dotjerivati. Na isti način je lišće grančice izvedeno ugrubo, prvom rukom, dok je kod drugih grana definitivno obrađeno. Grana ni s vanjske strane nije potpuno izvučena, jer se prsa goluba od nje nisu do kraja rastavila. Ni golub nije sav definitivno obrađen; da jest, bila bi crticama ili rupicama providena površina (da se naglasi perje) kao i kod drugih dviju životinja. Krilo mu je tek naglašeno žlijebom, a preostaloj nozi dati su tek grubi oblici. Konačno, ni površine svih triju krakova križa nisu do kraja izdubene, nego je i tu radilo dljeto prve ruke. Iz svega se jasno očituje, da je donji dio definitivno obrađen, a gornji da nije, te se iz toga može zaključiti, da je jamačno došlo do neke nezgode. najvjerovatnije da je pri radu plutej pukao, jer je kamen jako mek, krhak i tanak, te plutej nikad kao takav nije poslužio, nego se upotrebio u koju drugu svrhu, o čemu svjedoči okresivanje i postojeća rupa na vrhu.

Rekosmo, da se pri gornjem vrhu nalazi *crux coronata*. Taj je izrađen u obliku prostog križnog vijenca, kojim se zamijenio predašnji oblik s izrađenim lovorovim lišćem, koje se povezivalo vrpcom. Sam oblik krsta unutar vijenca je *crux immissa*, koji se javlja oko g. 150 n. e., ali ga poslije V. stoljeća na Zapadu potiskuje *crux commissa*. Krakovi križa idući od središta naglo se šire prema krajevima, a njihova površina se koso udubljuje. Križ nigdje ne pokazuje pravca, nego svugdje krivulju; oblik mu se određivao šestarom, kao što su sve linije tog zasebnog simboličnog motiva bile određivane isključivo šestarom.

S desne strane ovjenčanog križa nalazi se golub, koji kljunom dotiče vijenac. Od goluba se sačuvao prednji dio. Glava i vrat ptice su oštećeni trošenjem lapora, ali se raspoznaje, da su joj oko i kljun bili naglašeni. Naglašeno je također i krilo, i to izvlačenjem rubnog žlijeba. Jedna noga se sačuvala, dok se od druge raspoznavaju samo blijedi tragovi na grani i ispod prsiju, a to stoga, što se na njenom položaju lapor oljuštio.

Ispod ptice nalazi se grana, na kojoj ptica stoji, a njen završetak se razvija u tri lista, kojeg vrhovi dotiču vijenac oko križa.

Ispod vijenca i grane je riba, kojoj se osim repa sve sačuvalo. Riba ima veliku glavu i usta (dupin), a glava je od trupa odijeljena uparanom crtom. Oko ribe označeno je sitnom kružnicom sa izvrćenim središtem. Površina glave i dio pozadi nje obrađeni su tehnikom rupica. Trup je umjesto ljuskama obilježen ribljom kosti, samo što drače te kosti nisu izrađene strogo simetrično, nego slobodnije i valovito. Na ribi su četiri peraje, i to dvije na sastavku glave i trupa, a dvije na trupu. Svaki par peraja nije tretiran identično; jedna je izvučena prosto, a druga je izlijebljena na isti način kao i lišće. U takvu odnosu peraje stoje obrnuto: kod prednjeg para izlijebljena je donja, a kod zadnjeg gornja. Na ribi je preostao i prednji dio repa, po kojemu se vidi, da je rep bio tretiran kao lišće, što je slučaj i s repom druge životinje, koju riba sa šiljkom glave dotiče.

U vertikalnom pravcu, a duž dekorativnog polja, nalazila se treća životinja, od koje se sačuvao zadnji dio. Po svemu se čini, da se tu radi o ostatku fantastične životinje. Od toga je preostala izvjesna dužina, na kojoj se nalaze dva

omotaja (uzla) i završetak repa, koji se razvio u trolist. Po dužinskim dijelovima rep ima po sredini žljebić, dok su omotaji istaknuti još i dubokim rupama, koje su izdubene svrdlom. Površina do ispred završetka obrađena je tehnikom bockanja kao i glava ribe. Iz zadnjeg omotaja, na protivnim stranama, izviru kao priraslice dva listića, jedan blizu završetka repa, što nije nastalo nego iz straha od praznine. Na površini između repa i ribe nalaze se gornji dijelovi dviju grana sa izlijebljenim lišćem u dva reda. Nije isključena mogućnost, da te dvije grane i ona treća, na kojoj je ptica, ne pripadaju istom stablu, koje valjda treba u nastavku očekivati, i možda je ono bilo u centralnom motivu pluteja, a na njemu, oko njega i pod njim, da su bili ti i još drugi simbolični motivi.

Svakako crux coronata, golub i riba pripadaju starokršćanskoj simbolici. Golub ponajvećma predstavlja nevinu dušu, a riba u grčkom jeziku ιχθύς sadrži inicijale riječi Kristove (Isus Krist, sin božji, spasitelj). Osim toga tehnika rupica, što se prenosila sa drva na kamen, spada također u starokršćansko doba. Tehniku rupica na reljefima nalazimo na pr. na starokršćanskim arhitektonskim dijelovima bazilike u Solinu,⁸ u Dabravini u Bosni,⁹ a bockanja potpuno slično našem primjerku na pluteju VI. stoljeća, u crkvi sv. Ivana u Monzi.¹⁰

B) Nalaz iz starohrvatskog doba

1. ARHITEKTONSKI NALAZI

Pored prije navedenih slučajnih nalaza arhitektonskih dijelova iz starohrvatske crkve pronašlo ih se također iskapanjem. Fragmenti su se nalazili najviše na zaravanku, a onda na zapadnom pristranku glavice. Dio njih našao se u nasipu, a dio kao spolije u grobnim obzidama. Nažalost, nije se pronašlo mnogo ostataka, da bi se mogao u potpunosti predočiti izgled crkvenog namještaja. Tomu je razlog u činjenici, što se crkva nalazila na vrhu glavice, čime je uvjetovano lako kotrljanje i raznašanje kamenja, te što se ide dalje od vrha glavice, sve je manje nade u izgled pronalaska preostalih dijelova. Isti slučaj siromašnog nalaza imamo na pr. kod starohrvatskih crkava na Lopuškoj glavici i Stupovima u Biskupiji, gdje su se obje crkve nalazile na vrhu glavice.

DIJELOVI SA CRKVE NE PREGRADE

Donji dijelovi pregrade

1. *Pilastar* (sl. 11). Pronađen je kao obložnica groba br. 93. Od lapora je, a dug je 113, širok 29, debeo 15 cm. Četiri vertikalne plohe dotjerane su u pravilne pačetvorine. Na dijelu gornje, horizontalne strane pilastra nalazi

⁸ Splitski Arheološki muzej.

⁹ V. Radimsky, Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV, Sarajevo 1892, str. 381, sl. 11.

¹⁰ Raffaele Cattaneo, L'architettura in Italia dal secolo VI. al mille circa, Venezia MDCCCLXXXIX, str. 46.

se fraktura, a obrisi te frakture pokazuju oblik kruga, po čemu se doznaje, da je pilastar prelazio u kolonu, t. j. da su pilastar i kolona bili monolit. Lice pilastra je uokvirjeno letvama, od kojih nijedna nema istu širinu, tako da širina gornje iznosi 30, lijeve bočne 26, desne 38, a donje 120 mm. Okvirne letve zatvaraju dekorativno polje, u koje se koso spuštaju. Polje je dekorirano troprutastom pleternom mrežom. Dužina dekorativnog polja iznosi 97,5, a širina 22 cm. Polje je duboko 11 mm, koliko je i visoka pleterna plastika na njemu. Pilastar je na licu oštećen na četiri mjesta uglavnom na letvama, a najveće oštećenje, koje je uvjetovao utor na bočnoj strani, nalazi se na desnoj letvi, koja je odlomljena u dužini od 58 cm, a tom je frakturom zahvaćen i rub pleterne mreže. Sistem pleterne mreže nije majstorski koncipiran. Klesar se nije dobro snašao i nije umio dosljedno izvesti organizam pleternih trakova. Umjesto jedinstvene organske povezanosti, koju gotovo odreda susrećemo na drugim pleternim zapletima, tu na tri mjesta nalazimo nelogičan spoj ili svršetak krakova. Tako pri vrhu dva kraka izlaze ili nestaju odsječeno i bez ikakva logična prijelaza u drugi krak, a pri dnu se u desnom kutu uvukao izoliran dočetak kraka i on nema svog pendentu na drugoj strani, što doduše nije osamljen slučaj, ali je ipak rijedak. Nego, na licu pilastra sačuvali su nam se ostaci tragova, na osnovu kojih se može ući u trag tehnici primjene koncipiranog pleternog spleta. Na letvama postoje uparane kose crte, koje su među sobom paralelne, te ako njihov pravac produžimo na dekorativno polje, vidjet ćemo, da se i pravci podudaraju s krajevima osnovnih linija pleternih krakova. Iz toga izlazi zaključak, da su se pri izradi pleternog dekora prethodno označile osnovne linije, u našem slučaju s jednim oštrim sredstvom, pa se u okviru tih linija izrađivao dekor.

Pri dnu donje letve nalazi se transversalno položeno polje; ono ima pleternu dekoraciju, koja je izrađena neorganski i veoma loše, tako da se ima dojam, da se htjelo samo nešto nabaciti, valjda da se izbjegne horror vacui. Donja, horizontalna strana (dna), ima ponegdje dotjerano obradene krajeve, a prema sredini je nešto udubljena grubim dlijetom, pa držim, da se tu nalazio vrat, koji je ulazio u rupu na bazi septuma, samo da je on smetao preupotrebi pilastra za grob, te se otukao, a još stršeći preostatak se dlijetom uklonio.

Na desnoj bočnoj strani nalazi se utor, kojemu je kako prije rekosmo, kraj do lica oštećen. Taj utor je dug 92,5, širok 6, dubok 3 cm. U taj utor ulazilo je rebro pluteja. Na gornjoj strani pilastra, podalje od tragova kolone, nalazi se rupa 8,5 cm daleko od kraja, od koje vodi žlijeb desnom kraju. Tu je ulazila metalna kopča, kojom se pričvrstio plutej.

2. *Dio pluteja.* Ulomak ploče od lapora (sl. 12), dug je 31, širok 14, a debeo 10 cm. Ulomak ni na jednoj strani nema živog kraja. Na dekorativnom polju preostali su dijelovi dvaju pojasa, koji se savijaju u luku. To je ostatak dekoriranih arkada, kojima su se obično dekorirali pluteji na pregradama. Preostatak je stjecište dvaju lukova tih arkada. Pojasi odskaču 12 mm od površine polja i obrubljeni su okvirnim štapićem trokutnog prijesjeka. Unutar tih štapića teče troprutasti dvoplet. U sredini, gdje se lukovi arkada rastaju, nalazi se donji dio grane. Na lijevoj strani, ispod luka arkade, nalazi se osmerolatična ruža. Laticice ishode iz čaške u kojoj se vidi tučak. Čaška i tučak nisu postavljeni u sredinu ruže, nego više u desnu stranu, pa su stoga laticice na desnoj strani manje od onih na lijevoj. Laticice su tretirane arterijom isto

kao i lišće na drugim fragmentima crkve u Brnazima. Sa desne strane ruže, pri njenom donjem kraju izvrćena je svrdlom rupa ljevkasta oblika, te joj dubina iznosi 12, a promjer na površini 16 mm. Prema položaju ruže u odnosu na luk arkade utvrđuje se, da je ona pripadala gornjem desnom polju pod arkadom, koje je zatvarao s jedne strane luk arkade, a sa drugih dviju strana gornji i desni krak križa u arkadi. Pronašao se kod zida V.

3. *Dio pluteja* (sl. 12). Od istog materijala je i ulomak, koji u obrubljenoj letvi ima troprutasti dvoplet. Ulomak je dug 26 cm, širok 10 cm, a debeo kao predašnji. Sa triju strana je fraktura, dok na četvrtoj postoje tragovi klesanja kao i na poledini. Fragment bez dvojbe pripada pluteju, možda istom kojemu i predašnji. Ništa nije vjerojatnije nego da je to ostatak donjeg kraka križa, koji se nalazio posred polja pod arkadama. Da se radi o ostatku križa potvrđuje to, što se obrubni štap pri završetku izvija da načini šiljak, i što se kraći obrub savija u luku, kako se već na jedan način običavalo praviti križeve. A da se radi baš o donjem kraku križa, svjedoči nam fakat, što se odmah ispod dočetka križa nalazi ravna strana dna, kakva je mogla biti samo podno arkade, jer druga tri kraka nemaju neposrednog dodira s krajem pluteja, jer je između njih i kraja u najmanju ruku bio pojas same arkade. Fragment je u muzeju spojen od tri pronađena dijela, koji se po frakturi spajaju. Pronašao se kod groba 90.

4. *Dio pluteja* (sl. 12). Pronađen je još jedan fragment, na kojemu se sačuvao troprutasti dvoplet u obrubljenoj letvi. Fragment je na licu dosta oljušten, te se dekor znatno oštetio. Nema originalne površine leđa, koja su frakturom otpala. Dug je 21, širok 14, a preostala debljina mu iznosi 7 cm. On je također od lapora. Sa tri strane je fraktura, dok je na četvrtoj živi kraj, a na tom kraju napravljen je kosi zasjek. Prema blizini dekorirane letve na kraju pluteja ona bi imala pripadati vertikalnom dijelu letve arkade. Taj fragment, kao i gornji, spojen je u muzeju od dva pronađena dijela, koji se po frakturi spajaju. Pronašao se kod zida II.

5. *Dio pluteja* (sl. 12). Fragment je od lapora s ostatkom palmete. Dug je 15,5, širok 12, a preostala debljina mu iznosi 6,5 cm. Osim lica sačuvao se živi kraj na najmanjoj strani, te fragment nema nijedne druge originalne površine, jer je sa svih drugih strana oštećen frakturama. Ni palmeta nije na tom fragmentu svugdje sačuvana, jer je pri dnu oljuštena. Prema položaju lišća na palmeti zna se, koja je donja, a koja gornja strana fragmenta, a u našem slučaju originalna se ploha nalazi ispod najdonjeg para lišća, i u njoj je dno pluteja, kao što je i na fragmentu s ostatkom križa. Lišće na palmeti izvire iz rebra s koncepcijom, da svaki par listova bude simetričan, što nije uspjelo do kraja provesti. Preostala su tri para listova i zametak četvrtog. Lišće je pri dnu kraće i uže, a što ide prema sredini palmete sve duže i šire, odakle se prema vrhu opet moralo smanjivati. Kao sve lišće na dekoru brnaške crkve, i ovo je tretirano s arterijom po sredini. Položaj palmete bio je u polju arkade sa strane donjeg kraka križa. Samo se ne može ustanoviti, da li je taj fragment bio sa lijeve ili sa desne strane tog kraka, a također, da li tog kraka, kojega smo pronašli, ili drugog, pod drugom arkadom. I taj fragment je pronađen u dva dijela te se u muzeju spojio po frakturama. Pronašao se kod apside 5.

6. *Dio pluteja* (sl. 12). Fragment, na kojem je ostao trag letve i palmete. Fragment je od lapora dug 14,7 cm, širok 8, a preostala debljina mu iznosi 5 cm. Osim dijela na licu fragment nema nigdje originalne površine, jer je sa sviju strana oštećen. Na njemu se raspoznaju: ostatak letve sa zavojnim prutom pletera i vršci dvaju listova palmete. Po tomu, što se gornji list udaljuje od letve više od donjeg, zaključujemo, da fragment pripada gornjem dijelu palmete. Pronašao se kod apside 4.

7. *Dio pluteja* (sl. 13). Pluteju također pripada onaj uzidani fragment u vrhu kuće Miška Mandaca. Na njemu je čisti pleterni splet, a po njegovu sistemu se vidi, da se završetak daleko nalazio, pa nas to upućuje, da taj fragment ne pripisujemo pilastru, nego pluteju. Po dekorativnim preostacima možemo samo suditi, da je troprutna pleterna mreža na jednom pluteju bila gusta.

Srednji dijelovi pregrade

Srednjem dijelu pregrade pripadaju kolone i kapiteli. Začudo da se od kolona, kojih je na tako velikom rasponu moralo biti najmanje četiri, nije našao nego tek jedan ulomčić, dok su se pronašla tri kapitela. Ali ovdje moramo istaći gubitak dvaju pronađenih komada. Radi se o jednom kapitelu i jedinom ulomčiću kolone. Oni su nestali, dok se lapidarij nalazio u kliškoj tvrđavi g. 1947. Tu su s ostalim predmetima bili izloženi novopronađeni ulomci iz Brnaza. Tada je tvrđava iz turističkih razloga morala biti pristupačna, a čuvar, koji je vodio česte posjetioce u velikim grupama, nije mogao voditi kontrolu nad svima. Odjednom se konstatiralo, da su neki posjetioци stali oštećivati spomenike, te je cjelovita transena, koja je pronađena u Brnazima, bila bačena na betonsko tlo i raspukla se u nekoliko komada. Dalje se utvrdio nestanak nekoliko sitnih komada, a među njima i jedan ulomak kapitela iz Brnaza, kao i ulomčić kolone.

Skica 5

8. Ulomčić nestale kolone od lapora nađen je kod pročelja dogradnje. Na fragmentu je sačuvan završni pojas. Fragment je visok 6 cm, a promjer mu iznosi 14 cm (sk. 5).

9. Nestali fragment kapitela (prvi na sl. 14) visok je 13 cm, širok 15, a debeo 9,5 cm. Kapitel je od lapora, a na sačuvanom kraju nalazi se njegov gornji dio sa plitkim abacusom. Kapitel je četvrtast sa oštrim bridovima, ali se vidi, da bridovi po sredini nestaju, i da listovi, koji su pod njima, prenose gornji strogo četvrtasti dio u donji obliji, koji se pri dnu morao svršavati kružnicom, kako to pokazuju preostaci drugih dvaju. Na kapitelu su sve četiri strane obrađene identično. Pri dnu na svakom uglu opažaju se vršci ugaonog lista. Iznad lista se umjesto uobičajenog kaulikola nalazi kuka, kojom je on naglašen, a u sredini je stapka cvijeta ili peteljka lišća, koja se pri vrhu razvija u tri lista, od kojih je srednji providen rebrom, i njime završava vertikalno pravac, dok se lateralni savijaju između kuka i abacusa te tako savijeni dopiru šiljastim vrhom do ugla kapitela. Pronađen je kod groba 97.

10. Kapitel u franjevačkoj zbirci u Sinju (sl. 14). Načinjen je od sitnozrnatog vapnenca. Visok je 22 cm, širok i debeo pri gornjoj strani 18 cm, a promjer donje strane mu iznosi 13,5 cm. Sačuvao se više nego predašnji. Te mu se vidi cijeli donji kraj kao i ostatak vrata, iznad kojeg počinje dekoracija. Tako su se na njemu sačuvali u cijelosti donji ugaoni listovi, počeci kuka i lista. Dekoracija mu je tretirana isto kao kod prednjega, samo što je razlika u obradi centralnog motiva lista, koji se tu uvukao između dvije kuke. Pri vrhu se list ne razvija u više listova, nego se širi u jednu izlijebljenu plojku, što sve s dugim drškom sliči žlici. Taj kapitel ima na vrhu pri jednom uglu rupu, koja je duboka 5 cm. Ranijom upotrebom od strane nalaznika površina mu je znatno natučena.

11. Kapitel je sada u Muzeju hrvatskih starina (sl. 14). Od lapora je. Sačuvao se pretežito gornji dio, no i od toga samo polovica, jer je po sredini pukao. Ostatak je visok 15 cm, širok 12, a preostala debljina mu iznosi 7,5 cm. Pri vrhu kao i kod ostalih nalazi se plitki abacus. I on je imao isti oblik kao i prednja dva, naime pri gornjem dijelu je kvadratičan, a pri dnu okrugao. Sve četiri strane bile su jednako dekorirane, što se može zaključiti po obliku, istim dimenzijama njegovih strana i po preostacima dekora, koji se nalaze na tri djelomično sačuvane strane. Osnovni motivi su jednaki kao kod prvog kapitela, samo što dršci kuka iznad ugaonog lista nisu izlijebljeni, a tako isto ni list između kuka. Opaža se, da taj kapitel nije bio dokraja dotjeran, jer pored pomanjkanja žlijebova nalazimo, da i rupe na dekoru nisu do kraja iščišćene, a naročito se opažaju grubi tragovi dlijeta, što se najbolje vidi na ostacima desnog ugaonog lista. Nasred gornje, horizontalne površine nalazi se dlijetom izdubena rupa, koja je duboka 5,5 cm. Pronađen je između groba 82 i pročelnog zida.

Gornji dijelovi pregrade

Medu gornje dijelove spada greda sa zabatom i eventualnim drugim objektima, što na njima stoje. Od sviju dijelova pregrade najviše se pronašlo ulomaka sa gornjeg dijela. Greda je bila pravljenjena od dvojakog materijala; od sitnozrnatog vapnenca i od lapora, pa nastaje pitanje, nije li greda možda prvotno bila napravljena od jedinstvene vrste kamena, pa se kasnije koji komad ošteti te se zamijenio novim, ili je pak smijenjena starija greda i zamijenila se novom, a nama su preostali tragovi od obiju. Osim različitosti materijala pred ovaj problem nas dovodi i činjenica, što na dva ulomka od sitnozrnatog vapnenca nalazimo drukčija, iako ne mnogo različito izrađena slova na natpisu i drukčiji traitement kuka, negoli je to na ostalim ulomcima, koji su od lapora.

12. Komad grede od lapora (sl. 15). Spojen je od dva dijela, koji se spajaju po frakturi. Dug je 75, širok 22, a debeo 12 cm. Na jednom kraju ima zasjek, a na drugom je fraktura. Njegovo lice je podijeljeno na tri polja: donje, srednje i gornje.

U donjem ukopanom polju nalazi se troprutasti dvoplet, koji ima svoj početak na desnom kraju i teče cijelim poljem, sve dok ga ne prekida fraktura.

Na letvi iznad donjeg polja nalazi se natpis s tekstom *INDIGNUS PECATOR FIERI R(ogavit)...* Iza prve i druge riječi izvrćena je svrdlom rupica u vidu točke. Upada u oči slovo *o*, koje je veoma maleno.

Iznad natpisnog polja nalazi se najšire polje, koje je kraće od ostalih, jer ga je prikrio zasjek. Na njemu je niz od deset kuka, a jedanaestoj se vidi početak. Kuke se ne nastavljaju neposredno s prethodnim na zabatu, jer takvo nastavljanje prekida vertikalna letvica, koja se nalazi do zaszeka. Polegnute su s desna nalijevo i u odnosu prema onima na zabatima, koje su ukočene, pokazuju nešto elegantniju obradu. Sredina im je izlijebljena.

Zasječena strana pokazuje, da se taj dio grede nalazio s lijeve strane zabata. Na gornjoj, horizontalnoj površini nalazi se svrdlom izvrćena rupa, na položaju, koji odgovara položaju slova *c* na natpisu, a rupa je duboka 4 cm. Jedan je ulomak nađen pod grobom 93, a drugi između grobova 94 i 95.

13. Ulomak grede od lapora (sl. 15). Dug je 46 cm, širok 22, a debeo 12. Lice mu je podijeljeno kao i kod prednjega, samo što taj dio pripada suprotnom kraju. Naime, prvi ulomak ima svoj početak, a ovaj drugi svoj dočetak. Na donjem polju nalazi se isti troprutasti dvoplet, koji počinje od frakture i teče do kraja.

Natpisno polje je oštećeno po sredini, a na njemu se nalazi tekst: (t)EMPRE DOM(ini). Postojeća rupica u vidu točke između slova *M* i *P* jasno govori, da točka nema ortografsku funkciju. Budući da imamo točke na svim ostalim dijelovima natpisa iza svake riječi osim iza *FIERI*, otkriva se namjera, da se riječi rastavljaju točkama, ali i greška u primjeni, te se jednom točka stavila, gdje ne spada, a jednom izostavila, gdje spada. To bi možda govorilo, da hrvatski klesar nije razumijevao teksta na tuđem jeziku te se nije umio snaći, kad je točkama rastavljao riječi.

Taj dio natpisa veoma je značajan, i prava je šteta što mu se nije pronašao nastavak. Budući da se tu radi o oznaci vremena po nekom gospodinu, može se tekst lako odnositi na ime kojeg hrvatskog vladara, iako treba voditi računa i o tome, da riječ *dominus* može pripadati i drugim dostojanstvenicima, na pr. i crkvenim. Da se nastavak pronašao, vjerojatno bismo saznali točno, u koje vrijeme se ta crkva gradila, a to bi se inače otprilike moglo primijeniti i na druge identične preostatke, kojima još ne doznasmo točnijeg vremena gradnje. Svakako je jasno, da je izgubljeno ime stajalo na početku zabata, koji se nastavljao na gredu.

Gornje polje prikraćeno je zasjekom, kao što je to učinjeno i na prije opisanoj gredi. Na njemu je šest cijelih i početak sedme kuke. Između tog fragmenta i prijašnjih ima nekih razlika u izradi. Tako je tu zasjek načinjen u luku, kako bi se bolje prilagodio luku zabata. Kuke su više polegnute i pri donjem dijelu srasle jedna s drugom, dok su na prednjem komadu nešto uspravnije i svaka je načinjena zasebno.

Taj dio grede stajao je s desne strane zabata, kako to potvrđuje položaj zaszeka.

Fragment na gornjoj, horizontalnoj površini ima svrdlom izbušenu rupu na položaju, koji na natpisu odgovara prvom slovu *M*. Rupa je duboka 4 cm.

Fragment je na ledima oštećen. Nađen je u zidu groba 78.

14. Ulomak zabata od sitnozrnatog vapnenca (sl. 16). Otučen je na tri strane. Dug je 33 cm, debeo 11,5, širina mu jednog kraja iznosi 10 cm, a drugog 20. To je onaj ulomak, koji je bio uzidan u pojati Kate Jagnjić. Da je pripadao zabatu, sudi se po tome, što se njegova gornja i donja strana savijaju u luku. Na osnovu tog kao i preostataka drugih doznajemo, kakav je bio oblik zabata u crkvi u Brnazima. Zabat je na krajevima bio najuži, a sve širi prema sredini (vrhu) te se savijao u luku na način, koji se donekle približavao obliku potkove. Krajevi zabata morali su biti zasječeni, da upadaju u odgovarajući zasjek na gredi. Ostatak takva zasjeka sačuvao se na drugom, niže opisanom fragmentu. Vidimo, da se na tom kao i na druga dva ulomka zabata ne prenosi podjela polja sa grede, te umjesto tri polja tu nalazimo dva: donje i gornje. Prvo je natpisno, a drugo dekorativno. Donje polje je oštećeno pri dnu, a također i ostatak natpisa na njemu, no ipak se natpis može čitati i glasi: ..HONOR.. = (ad) HONOR(em).

Gornje polje je ukrašeno kukama. Ima ih svega šest, od kojih su dvije krajnje oštećene. Kuke nisu onako polegnute kao na gredama, nego su uspravnije. Na tom polju odrazila se diferencija u širini, dok je na donjem natpisna letva tekla paralelno s rubom. Diferencija u širini gornjeg polja odrazila se naravno i na dimenzije kuka, te su one od krajeva prema sredini sve veće. Na osnovu diferencije u širini utvrđuje se, da je taj fragmet pripadao početku zabata.

15. *Ulomak zabata* od sitnozrnatog vapnenca (sl. 16). Oštećen je na dvije strane. Dug je 40 cm, debeo 22, širina jednog kraja iznosi 20 cm, a drugog 17. Sačuvao mu se dio dočetka, pri kojemu je ostala letvica, koja je zatvarala dekorativno polje na zabatu. Sa strane te letve napravljen je zasjek, kojemu se širina sačuvala samo malim dijelom na stražnjoj strani, po čemu se utvrđuje, da je zabat bio zasječen 4 cm. Budući da sada imamo dva zasjeka, i to jedan na jednom komadu grede, a drugi na jednom ulomku zabata, možemo konstatirati, da jedan zasjek ne pripada drugomu, jer je zasjek na gredi 2 cm duži, što znači, da je taj zabat sjedio na drugoj gredi, odnosno da svi zasjeci nisu bili jednaki.

Na natpisnom polju nalazi se ostatak teksta ispisan većim, dubljim i preciznije obrađenim slovima negoli na ijednom drugom preostatku iz Brnaza. Tu stoji: ..PE ANGE.. Iznad preostatka prve riječi jest abrevijatura, kojoj bi pripisali slovo M, te bi tekst glasio .. PEM ANGE.., a to ničemu drugomu ne pripada, nego dvjema riječima: (princi)PEM ANGE(lorum). I to ne može opet biti drugo, nego atribut sv. Mihovila, jer je on arhandeo, princeps angelorum. Tako nam taj preostatak zaista potvrđuje, da je crkva bila posvećena sv. Mihovilu, i da je tradicija, koja je u nazivu predjela Miholjača, Mijoljača doista bila dobro oslonjena.

Na dekorativnom polju nalazi se niz od šest kuka, od kojih je prva oštećena frakturom tog ulomka. Prva kuka je najveća, pa se za njom do kraja redaju sve to manje. No u redu kuka na tom preostatku ipak opažamo izvjestan poremećaj, a taj je izazvala treća kuka po redu, koja je najmanja, ali i najšira od svih. To se dogodilo stoga, što se valjda za vrijeme obrade osnovnih oblika zabata, svakako prije izrade kuke, lice kamena oljuštilo, te se na nastaloj rani

nije mogla izvesti kuka. Stoga je klesar bio prinuđen da kuku načini ispod rane, i zato je ona ispala niža i deformirana. Nađen je pred ulazom u dogradnju.

16. Treći ulomak zabata (sl. 16) nije od vapnenca kao prednja dva, nego od lapora. Ulomak je oštećen sa tri kraja. Dug je 26 cm, širina mu se kreće oko 18 cm, a debeo je 12 cm. Na gornjoj i donjoj strani nalazi se luk.

Natpisno polje je oštećeno, i na njemu se nalazi ostatak od tri slova, od kojih je cijelo samo srednje. Raspoznaje se, da je prvo slovo O, drugo S, a od trećega je ostala samo prednja strana horizontalne haste slova T.

Na gornjem polju nalaze se tri cijele i ostatak četvrte kuke. Kuke su pri dnu šire negoli kod drugih dvaju ostataka zabata. Fragment se pronašao kod groba 76.

17. *Ostatak raspela* (sl. 17). Među gornje dijelove pregrade ubrajam i ostatak raspela, za koji vjerujem, da se nalazio na vrhu jednog zabata. Ulomak je od lapora i predstavlja dio gornjeg kraka raspela. Visok je 9, širok 12, a debeo 7 cm. Pored glavne frakture na dnu otučen mu je još i desni ugao vrha, a na licu oštećen lijevi. Prema preostalom dijelu može se raspoznati oblik čitava križa, jer se vidi, da su se krakovi širili prema dočecima. Vidi se i to, da se sa polja križa plitko izdizala površina, koja je opet bila obrubljena tankim žlijebom kosog profila. Na tako uokvirenoj površini bio je linearno izvučen razapeti Krist, od kojeg nam se sačuvala samo glava, i to ne čitava. Nad glavom je urezan pentagram, a pri vrhu rustičan natpis: IESUS R O DI = IESUS F(ilius) O(mnipotentis) D(e)i.

Umjetničku analizu tog preostatka dao je dr. Kruno Prijatelj, koji je pritom ustvrdio, da je to najstarije raspelo u našoj umjetnosti.¹¹

Ako uzmemo u obzir dužinu septuma, koja se određuje na osnovu položaja postojećeg dijela baze, a ta je iznosila 7 m, zaključit ćemo, da se zaista pronašao veoma mali dio pregrade, a da je daleko veći preostatak netragom nestao kroz vjekove. Stoga što je s nestalim dijelovima nestalo i najosnovnijih elemenata, nismo bili u stanju udovoljiti vlastitoj želji, da ovdje iznesemo pregradu u idejnoj rekonstrukciji. Pored toga što nedostaje mnogo površina, i što na pr. fale kolone, zbog čega se ne može odrediti visina septuma, u neprilici smo i s druge strane. Vidjesmo, kako su od tri zabata dva od sitnozrnatog vapnenca, a treći od lapora, pa je očito, da se radi o ostacima dvaju zabata. Međutim, ni ona dva od sitnozrnatog vapnenca, iako predstavljaju dvije različite strane zabata – po čemu bi načelno mogli pripadati jednom zabatu – ipak ne pripadaju istom, u što nas uvjerava traitement vrhova kuka, različita širina i obrada natpisnog polja i veličina i obrada slova. Dakle nijedan preostatak zabata ne pripada istom, nego svaki predstavlja preostatak posebnog zabata, iz čega zaključujemo, da su u crkvi u Brnazima pronađeni preostaci triju zabata. K tomu, sreli smo se s time, da zasjek na jednom zabatu ne odgovara zasjeku grede, koja bi mu inače prema položaju pripadala. Sve se to pridružuje prije istaknutoj sumnji, da je moglo doći i do odbacivanja i zamjenjivanja nekih dijelova na gredi ili cijele grede. No kad bi se rukovodili time, da je na septumu, kao što je obično, bio samo jedan prolaz (ako crkva nije bila podijeljena na brodove, što je u našem slučaju),

¹¹ K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 3, Zagreb 1954.

a nad tim prolazom zabat, onda se ne možemo do kraja rukovoditi mišlju o naknadnom smjenjivanju, a to zato, što imamo ostatke triju zabata, što bi značilo, da se zabat dva puta zamjenjivao, a to je opet nevjerovatno. Preostalo bi nam da računamo s drugom mogućnošću: da je na septumu bilo više ulaza i zato da je ostalo preostataka od više zabata, jer je i to vjerojatno s velikog raspona pregrade. No budući da nemamo čvrstih dokaza ni za jedno, kao ni za drugo, niti znamo, koliko i što bi eventualno pripalo jednoj, a što drugoj mogućnosti, ako su slučajno obje postojale, okanismo se hipotetične rekonstrukcije u jednoj ili više alternativa, a stvar toliko zabilježismo, da se u tom pitanju izloži postojeća problematika, koju će definitivno moći riješiti, vjerujemo, tek eventualni naknadni nalazi valjda na perifernim njiivama.

Prozorske transene. U Brnazima se pronašla jedna cjelovita transena i dijelovi drugih triju. Periferna polja transena tanja su od okvira. Naime najprije se udubla unutarnja površina, tako da je na okvirima preostala originalna veća debljina, a zatim istanjeno polje perforiralo. Kod triju transena udubljenje se pravilo samo s jedne, unutarnje strane, dok su na vanjskoj okvir i perforirana polja u istoj ravnini. Ostatak četvrte transene pokazuje, da se perforirano polje malko udublo, i to s obje strane.

18. Cjelovita transena od lapora pronađena je od spolija i poslužila za obložnicu grobu br. 93 (sl. 18). Transena se na vrhu završava lukom. Visina transene iznosi 110 cm, širina pri dnu 36, a pri vrhu 38 cm. Debljina nije svugdje jednaka; pri dnu je deblja, tu joj debljina iznosi 11 cm, a prema vrhu je sve tanja, tako da debljina okvira na vrhu iznosi 9 cm. Okviri su do pred luk široki oko 5,5 cm, a luk se s vanjske strane od krajeva prema vrhu širi. Debljina polja nije svugdje jednaka: pri dnu iznosi 7,5 cm, a pri vrhu 6 cm. U polju su perforirane rupe pretežno romboična oblika. Do jednog kraja nisu mogle izići cijele rupe u obliku romba, pa je izdubena površina njegove polovice. Iako se na okvirima transene kao i na spomenutom pilastru opažaju urezani pravci, kojih se imalo pridržavati pri kopanju rupa na polju, ipak se tih pravaca nije pridržavalo striktno, te neke prečke nemaju prave osi, nego im je ona isprelomljena. Stoga, pored onih krajnjih, ni ostala okna nisu sva jednaka. U njenoj izradi postoji dakle i niz nepravilnosti.

19. Ulomak transene od sitnozrnatog vapnenca (sl. 19). Spojen je od dva pronađena dijela, koji se spajaju po frakturi, a predstavlja dno i cijeli lijevi brid i brid desnog nutarnjeg ugla. Ulomak je visok 46, širok 48, a debeo 23 cm. Transena je izrađena na isti način kao i prednja s tom razlikom, što je okvir na vanjskoj strani dekoriran. Okvir je s vanjske i s nutarnje strane obrubljen sa dva štapa, koja se prema udubljenom polju koso spuštaju, a između njih teče troprutasti dvoplet. Na preostatku se vidi, da je dvoplet naročito pri uglovima nevješto izveden. U desnom uglu osjeća se, da je imao biti organski spoj dvaju krajeva, a tu se majstor kanda potpuno izgubio te je pribjegao zatvaranju krajeva nelogičnim uzlom. Na preostatku se također vidi, da ni prečke ni okna nisu točno izvedeni. Budući da su kod toga ulomka postojali elementi širine i debljine, kao i elementi obrade, a budući da se pronašla prva cjelovita transena, time smo se pomogli, da tu transenu rekonstruiramo (sl. 20). Fragment se pronašao kod groba 66.

20. Ulomak transene od sitnozrnatog vapnenca. Dug je 25 cm, širok 19, debljina okvira iznosi 12,5 cm, a debljina perforiranog polja 6,5 cm. Na licu fragmenta okvir je dekoriran kao i kod prednjeg, a od nutarnjeg polja preostali su dijelovi prečki i rupa. Budući da se fragment pri jednom dijelu počeo savijati, to on predstavlja gornji dio treće transene. Da je pripadao trećoj, a ne drugoj transeni, zaključuje se po tomu, što im se ne podudaraju pravci prečki (sl. 17). Fragment se pronašao kod zida II.

21. Ulomak transene od lapora (sl. 17). Dug je 24, širok 10, a debeo 12,5 cm. Ulomak predstavlja donji kraj transene, kojem se sačuvalo dno dna sa unutarnjim i vanjskim bridom. Donja strana providena je zasjekom, povrh kojega je fragment na licu oštećen. Širina donjeg okvira iznosi 10,5 cm, a bočnog 7 cm. Bočni okvir je profiliran, tako da se s vanjske strane nalazi letvica, a s nutarnje kosi zasjek. Na bočnoj strani strši iznutra preostatak prečke. Prečka je mnogo deblja nego kod prednjih transena, jer je perforirano polje bilo deblje. Prema širini prečke, pravcu njene osi i visini okna pod njom zaključiti je, da je ta transena bila drukčije izrađena od drugih, naime, da je imala tanje prečke, a dosta velika okna. Ta razlika u izradi i obliku može nas dovesti na misao, da je transena pripadala dogradnji pred crkvom, a ostale samoj crkvi. Fragment se pronašao blizu groba 68.

Fragmenti neutvrđene funkcije

Među malim brojem pronađenih fragmenata teško je svakom odrediti pripadnost i odnos prema drugima. Prema materijalu i debljini, a naročito po dekorativnim motivima, dade se odrediti pripadnost triju fragmenata (br. 23–25) jednoj ploči, a ta je, sudeći po kosim stranama, mogla pripadati ambonu.

23. Fragment sa dva sačuvana kraja, koja se zatvaraju u tupom kutu (sl. 21), od sitnozrnatog je vapnenca, a dug je 46 cm, širok 24 i debeo 11,5 cm. Leđa su mu do frakture znatno oljuštena. Lice je dekorirano unutar polja, koje zatvaraju letve. Letva na kraćoj strani ima istu širinu od 2 cm, dok ona na dužoj nije jednako široka, nego se suzuje. Na tom uglu ploče nalazi se dio troprutastog luka, koji ima nevješto izrađen jedan uzao. Bit će, da je taj luk zatvorio centralni motiv dekoracije. Unutar njega, a okomito na njegov uzao, pada troprutasti dvopleť, kojeg se kraj nalazi do spomenutog uzla. Pri kraju dvopleća izviru simetrično s obje strane dva srolika lista, kojih se linije podređuju smjeru luka. Listovi imaju troprutaste peteljke, plojka im je providena glavnom arterijom, koja je dijeli na dva dijela, a svaki dio je ispunjen rebrom poput igličastog lista. Rebra su uglavnom zaobljena, a jedno je izlijebljeno. Dalje prema unutrašnjosti nalazi se troprutasta traka u pravcu, koja se podvlači ispod dvopleća. Pri jednom kraju do frakture nalazi se vršak lista. Ugao koji zatvaraju rubne letve ispunjen je lišćem. Dva donja lista teku uz letve, jedan je dulji, a drugi kraći. Drugi par listova iznad donjih ima mnogo dulje lišće, koje se elegantno savija podređujući se pravcima donjeg lista, letava i troprutastog luka. Jednom listu nije na tom fragmentu ostao vrh. U sredini se nalazi centralni list. Svi su listovi provideni arterijom po sredini. Našao ga je Vučković, a služio je za pokriv groba 15.

24. Fragment, koji je pripadao drugoj strani ploče odnosno je bio simetričan s prednjim, što se pretpostavlja po identičnim motivima, kao što su troprutasti luk, dvopleť, jedan list, koji kao i kod prednjeg izlazi iz dvopleća i troprutasta traka. Fragment je dug 36 cm, širok 20, a deo 11,5 cm. Ono što je od dekora na njemu preostalo, identično je s prednjim, samo što taj fragment nije zahvatio ugaono lišće, vršak lista i drugi list, koji izvire iz dvopleća, no on na sebi nosi drugi segment troprutaste trake, koja se savija u luku. Preostali list bez vrška razlikuje se od prednjeg samo u tretiranju listovnih rebara, koja su na njemu oštra. Taj fragment nigdje nema živog kraja (sl. 21). Fragment je nađen kod groba 65.

25. Fragment sa dva živa kraja, koji se sastaju pod tupim kutom (sl. 21). Dug je 30 cm, širok 12, a deo 10 cm. Leda mu se nisu sačuvala, jer je s te strane oljušten. Na njemu su se sačuvala dvije okvirne letve i široka letva, koja se nalazila na gornjem kraju ploče, a iznad dekorativnog polja. Široku letvu rastavlja od polja uska letvica, a samo polje te letve bilo je ispunjeno troprutastim dvoplećom, kojeg se tu nalazi dočetak. Na preostatku dekorativnog polja nalazi se ugaono lišće, od kojeg samo jedan list u cijelosti. Vjerojatno je, da je lišće bilo na isti način tretirano kao i ugaono lišće na prvom fragmentu. Fragment je nađen kod zida V.

Ploči, od koje su ostala ova tri fragmenta, koja se među sobom ne spajaju, ne može se ustanoviti točna funkcija.

Obično su pluteji na crkvenim pregradama bili na sličan način dekorirani, no činjenica, da su uglovi svih pluteja pravokutni, što ovdje nisu, nego tupokutni, ne bi govorila za ostatke pluteja. Moguće je, da je ta ploča pripadala ambonu. Ploču veoma slične izrade nalazimo u muzeju u Comu (sl. 22) i na otoku Koločepu kod Dubrovnika.¹²

26. Ulomak s ostatkom troprutastog pletera (sl. 23). Ostatak je od sitnozrnatog vapnenca. Dug je 12 cm, širok 7, a deo 10 cm. Po materijalu, motivu i obradi sva je vjerojatnost, da pripada ostalim dijelovima pluteja. Fragment je nađen između grobova 77 i 78.

27. Ulomak od sitnozrnatog vapnenca jako oštećen sa sviju strana, otučen, izuzev jednog dijela lica (sl. 23). Dug je 28, širok 25, a deo 18 cm. Prepoznaje se, da je lice bilo dekorirano, no prema otučenim ostacima ne može se znati kako. Čini se, da jedan preostatak predstavlja vrh kuke. Fragment je nađen između zidova I i II.

28. Ulomak od lapora (sl. 28). Gornji i donji krajevi su živi, leda su oljuštena, na bočnim stranama je fraktura, dok je lice s desnog kraja oljušteno. Dug je 12 cm, širok 9, a ostatak debljine iznosi 4,5 cm. Na licu se nalaze ostaci četiri slova: samo vršak vertikalne haste jednog slova, zatim slovo I, S i donji kraj četvrtoga slova. Ulomak je nađen u prostoru crkve kod ostatka pločnika.

29. Ulomčić od lapora, kojemu se tragovi ravnina opažaju samo djelomično na licu i na jednoj strani (sl. 23). Dug je 13, širok 6, a deo 4 cm. Na licu se poznaju tragovi dekoracije u vidu žlijeba i pruta, no fragmentu se ne može ni po čemu odrediti pripadnost. Ulomak je nađen kod groba 43.

¹² Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, str. 82 b, 111 i 113.

2. NALAZ PRILOGA U GROBOVIMA

Iako se na Mijoljači pronašao priličan broj grobova, ipak je njihov inventar dosta siromašan, a to dobrim dijelom pripisujemo vremenu ukapanja, kad je iščezavao običaj dodavanja priloga mrtvacima, te su se oni uglavnom ukapali s onim, što se na njima zateklo. Ovdje opisujemo pronađene priloge slijedom sistematiziranog reda grobnih brojeva.

Grob 7. Na desnoj ruci ženskog skeleta nađen je bakreni prsten iznutra ravan, a izvana zaobljen. Duž krajeva na vanjskoj strani nalaze se žljebići. Promjer (šupljine) iznosi 20 mm. Prsten je lijepan i dobro je sačuvan, a tamne je patine.

Grob 9. S desne strane rebara muškog skeleta nađen je bakren predmet poput karike. Predmet je na jednom kraju splošten i providen rupicom, a prema drugom kraju sve se više sužuje, te svršava iglenim rtom namijenjenim, da ulazi u rupicu na prvom kraju, koje se jedva dotiče. Predmet je deformiran, a promjer mu se kreće oko 14 mm, kovan je, dosta nagrižen, a zelene je patine.

Grob 13. U grobu je bio ženski skelet. Sa svake strane glave nađena je po jedna naušnica, a na desnoj ruci prsten. Obje naušnice su od srebra, i na objema se nalaze tragovi pozlate, ali nisu jednake veličine niti su identične izrade. Obje pripadaju trojagodnom tipu usko blizih varijanti.

1. Veća naušnica ima kariku eliptičnog oblika, kojoj je veća os u vodoravnom, a manja u vertikalnom položaju. Veća os iznosi 20 mm, a manja 16. Na jednom kraju karike nalazi se uška, a na drugom rt savinut u kuku, koji u tu ušku ulazi. Na donjem dijelu karike čvrsto su prilemljene tri jagode, prvu zadržava sama uška, treću koljence od omotane i zaletovane veoma tanke žičane niti, dok je srednja također zaletovana, a karika između nje i krajnjih jagoda providena je sa četiri niza prilemljenih filigrana. Jagode su šuplje i zatvorene su sa tri kalote, koje se međusobno dodiruju, a površinski prostor među njima je ispunjen i providen rupicama, u koje jedva može unći rt igle. Rub svake kalote optočen je tankom žicom, dok je vrh providen prilotanom bradavicama, kojoj je ležište napravljeno od tankog žičanog koluta. Od tog ležišta do oboda kalote pruža se radijalno pet žičanih niti, a sastajalište svake niti sa žicom, koja optače obod provideno je malim zrcem. Te niti dijele svaku kalotu na pet jednakih trokutastih polja. Naušnica ima tamnu patinu.

2. Manja naušnica ima također eliptičastu kariku, kojoj veća os iznosi 17, a manja 12 mm. Jagode su također manje, ali identične izrade. Napomenuta razlika u izradi samo je u tome, što se u prostoru među jagodama umjesto nizova prilemljenih filigrana svugdje nalaze koljenca od omotane i prilemljene veoma tanke žice. Ta naušnica je slabije sačuvana. Samo jedno zrno, koje se nalazi ispod uške na kariki, drži se čvrsto svoga položaja, a druga dva zrna su s obje strane, koje se nalaze pri karici, oštećena, tako da se mogu pomicati duž cijele karike i preko koljenaca. Patina je te naušnice svjetlija nego kod predašnje. Obje naušnice mogu se danas otvarati.

3. Brončani prsten identičan je onomu, što se pronašao u grobu br. 7, samo što je iznutra više zaobljen. Promjer mu iznosi 18 mm. Dobro je sačuvan, a patina mu je žutosmeđa.

7

9

13

23

32

33

Grob 23. S lijeve strane glave ženskog skeleta nađena je srebrna prosta naušnica. Naušnica je deformirana, tako da joj duža os iznosi 24, a kraća 20 mm. Pravljen je od srebrne žice, koja je pri krajevima kovanjem bila sploštena i zašiljena. Splošteni kraj je završen prema vani, da se dobije uška, a drugi kraj svršava rtom, koji se morao produžiti u kukicu, no ta je nestala. Inače je naušnica dobro sačuvana, a dobila je tamnu patinu.

Grob 27. U grobu se nalazio muški skelet, a s njegove lijeve strane blizu koljena tik do obložnice našao se srebrni novac ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika Anžuskoga:

A † LODOVICI. R. VNGARIE, u granuliranoj kružnici štiti uobičajenog oblika sa tri ljljana okolo.

R .S. LADISLAVS. R. Svetac stoji pravo, u desnoj ruci drži »bipennem«, u lijevoj kuglu s križem pred prsima.
(Prvi na sl. 25).

Grob 32. S lijeve strane ženskog skeleta na položaju pojasa našla se prosta karika napravljena od deblje bakrene žice nejednake debljine, a eliptična prijesjeka. Karika je nepravilna oblika, dva kraja joj se spajaju. Duga je 28 mm, a široka 25 mm. Patina je zelenotamna.

Grob 33. Ispod vrata ženskog skeleta nađena je karičica od srebrne žice eliptična prijesjeka. Karika je jajasta oblika. Veća os joj iznosi 16 mm, a manja 14 mm. Dobro je sačuvana, a tamne je patine.

Grob 37. S obje strane glave ženskog skeleta nađena je po jedna karika, a na desnoj ruci nađen je prsten.

1. Veća karika je malko deformirana, a promjer joj se kreće oko 28 mm. Prema krajevima je malko rastvorena. Od bronze je, dobro je sačuvana i zelene je patine.

2. Manja, također brončana karika ima oblik kruga s promjerom od 27 mm. Dobro je sačuvana, a zelene je patine.

3. Prsten je dosta deformiran. Prost je, s unutrašnje strane plosnat, a s vanjske zaobljen. Promjer mu se kretao oko 20 mm. Prsten je lijevan od bronze, ponegdje je na krajevima nagrizen. Na njemu je tamnocrvena i zelenkasta patina.

Grob 42. S desne strane glave ženskog skeleta nađena je brončana karika. Karika je rastvorena i stoga deformirana. Promjer joj se kreće oko 29 mm. Loše je sačuvana; na dva mjesta je jako nagrizen, tako da joj cjelina visi o niti. Karika je svijetlozelene patine.

Grob 52. Na prsima ženskog skeleta nađen je mletački soldin.

A Jako je aliteriran, te se raspoznaju samo slova M. STE (= Michele Sten dux?), Uspravan dužd s obje ruke drži vexillum. U polju iza njegovih leđa nalazi se šesterokraka zvijezda.

R U sredini je lav sv. Marka, a uokolo natpis S. MARCVS VENETI.
(Drugi na sl. br. 25).

Grob 54. Na desnoj ruci ženskog skeleta nađen je bakreni prsten istog tipa kao i onaj u grobu br. 7. Prsten je lijevan, na jednom mjestu pukao, pa je rastvoren i stoga deformiran. Promjer mu se kretao oko 19 mm. Patina je tamna.

37

42

54

56

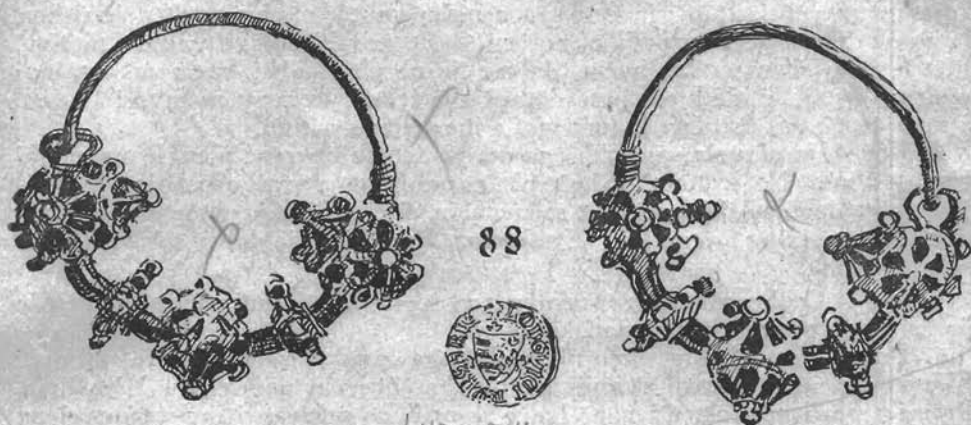
74

83

86

LUDOVIK
ANŽUVINSKI

92

93

103

105

108

Grob 56. Na desnoj ruci ženskog skeleta našao se prsten, a sa strane najdonjeg desnog rebra kopča.

1. Brončani prsten nešto deformiran. Na njemu se nalazi eliptična ploština, koja je optočena sitnim rupicama, a u polju unutar okvira uduben je dekor, kojeg se detalji ne razaznavaju, no čini se, da se radi o vegetabilnom motivu. Prsten je lijevan na taj način, da mu je obruč na dva kraja pri ovalnoj ploštini širi, a što ide k protivnoj strani, sve je uži. Veća os mu iznosi 18 mm, a manja 16 mm. Prilično je sačuvan, a ima zelenu patinu.

2. Kopča je okrugla, a načinjena je od debele bakrene žice. Promjer joj iznosi 19 mm. Na jednom kraju kopče napravljen je vrat, oko kojeg je savijena uška igle, no igla se nije sačuvala u cijelosti, nego samo pri donjem dijelu, koji je dug 8 mm. Igla je pokretna. Preostatak je dobro sačuvan i ima zelenu patinu.

Grob 72. Grob nedorasloga, neutvrđena spola. Na desnoj ruci pronađen je prsten, a sa strane nogu jedan kolut.

1. Prsten je od bakra, deformiran, veoma tanak i s obje strane plosnat. Lijevan je, a s vanjske strane je providen dvjema paralelnim žljebićima. Promjer mu iznosi oko 15 mm. Inače je prilično sačuvan i ima tamnozelenu patinu.

2. Kolut je od željeza, jajolika oblika, a krajevi su mu zakovani kovanjem u vruće. Obruč ima prijesjek romba. Veća os iznosi 22 mm, a manja 19 mm. Loše je sačuvan i jako oksidiran.

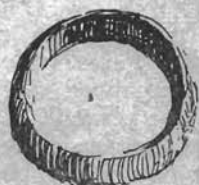
Grob 83. Na desnoj ruci muškog skeleta pronašao se prsten. Prsten je lijevan od bronzine i nešto je deformiran. S unutrašnje strane ruke veoma je tanak i uzak pa se sve više deblja i širi prema vanjskoj strani, gdje završava odskočenim dijelom s pačtvorinastom površinom. Promjer mu se kreće oko 19 mm. Prilično je sačuvan, a ima tamnozelenu patinu.

Grob 86. Do pojasa muškog skeleta pronašao se ostatak kopče od željeza. To je dočetak na remenu, a remen je istrunuo. Rastvor, u koji je ulazio remen, ima trapezni oblik. Uža strana tog trapeza služila je za osovinu, oko koje se privratio i gibao okovani kraj remena. Oko te osovine također su se okretale dvije igle, koje su se uvlačile u rupe na drugom kraju remena. Kopča je skupa s okovom duga 54 mm, širi joj kraj iznosi 35 mm, a uži 30 mm. Loše je sačuvana i ništa nije pokretno, jako je oksidirana.

Grob 87. U dječjem grobu neustanovljena spola našao se na tjemenu lubanje ostatak srme dug 60 mm, a širok 15 mm (sl. 25). To je samo sačuvana čest, a inače se oko glave nailazilo i na istrule čestice. Ne može se ustanoviti, da li je vrpca od srme bila zasebna, ili se s njom obrubio rubac, s kojim je bila pokrivena glava, a kojemu su se također raspoznavali tragovi.

Grob 88. U pačtvorinastom grobu je nađen ženski skelet, a s obje strane lubanje nađena je po jedna naušnica, dok se sa lijeve bočne strane skeleta na položaju donjeg rebra našao novac kralja Ludovika Anžijskoga.

1. Par srebrenih naušnica na kojima se dobrim dijelom sačuvala pozlata. Naušnice pripadaju trojagodnoj varijanti s tim, što su na prostoru između jagoda umetnuta dva koluta. Karike naušnica završavaju na jednom kraju s uškom, koja je sploštena zavraćanjem, a u ušku ulazi drugi kraj, kojem se rt savija u kukicu. Naušnice su zatvorene, a obje se mogu otvarati. Na donjem kraju karika čvrsto su prilemljene jagode, tako da prvu jagodu zadržava sama

1

2

3

4

5

6

7

uška, ispod koje se ona nalazi, a treću jagodu na suprotnom kraju zadržava koljenca od omotane i prilemljene filigranske žice. Prostor na karikama unutar krajnjih jagoda ispunjen je žičanom mrežicom, koja zadržava srednju jagodu i kolute među jagodama. Osnova jagodâ jest kugla išupljikana dvovršnim rupama; okruglim i onakvima, koje naliče na sjemenku kruške. Te posljednje okupljene su na svakoj kugli u tri grupe po šest rupica, tako da izgledaju kao koncentrične latice cvijeta. Iznad takva tri cvijeta na kugli se dižu čunjaste kape, kojima je obod optočen filigranskom žicom i ide oko cvijeta na kugli. Od tog vijenca do vrha izdiže se šest rebara od filigranske žice, koji se sastaju u vrhu, a os, koja taj vrh nosi, izdiže se iz kugle. Na vrhu je bradavica, koja leži u postelji načinjenoj od filigranske žice. Spomenuta rebra od filigranske žice prilemljena su za postelju, te tako gledajući na tu dekoraciju sa vrha čunja dobivamo sliku još jednog šesterolatičnog cvijeta, koji sačinjavaju ta radijalna rebarca. Šupli prostor, što ga zatvaraju ta rebra, poklapa se sa šuplinama cvijeta na kugli. Pri spoju rebaraca sa vijencem na bazi nalaze se prilemljene dekorativne uške. U međuprostoru tih triju čunjeva nalaze se okrugle rupe na kugli, kojih je šest na broju. Te rupe su oivičene vijencem od filigranske žice.

Između jagoda nalaze se koluti, kojih je os – ako se na cijelu naušnicu gleda kao na zatvoren krug – postavljena radijalno. Kolut je iznutra šupalj, a tvore ga dvije strane. Svaka je načinjena poput košarice, i sklapanjem dviju košarica dobio se kolut. Svaka je košarica obrubljena žicom, koja je spletena na užu. Na sastavku dviju košarica prilemljene su iste dekorativne uške, koje se nalaze i na jagodama, i kroz takav niz uški provučena je tanka žičana nit. U svakom nizu nalazi se deset uški.

Postojanje koluta između jagoda, zatim perforacija samih jagoda, čunjevi, koji stršu i uške čine izradu tih naušnica neobično bogatom i interesantnom.

Obje naušnice su jednake veličine, a promjer karika iznosi 41 mm. Naušnice su prilično sačuvane; ponegdje je otpala pokoja uška ili vršak čunja, a na jednoj cijeli čunj.

2. Novac ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika Anžujškoga. Novac je srebrn, ponegdje na rubu oglodan, a na jednom mjestu jedva vidljivo napukao:

A † LODOVICI. R. VNGARIE, u granuliranoj kružnici štiti uobičajenog oblika sa tri ljiljana okolo.

R .S. LADISLAVS. R. Svetac stoji uspravno, a u desnoj ruci drži »bipennem«, u lijevoj kuglu s križem pred prsima.

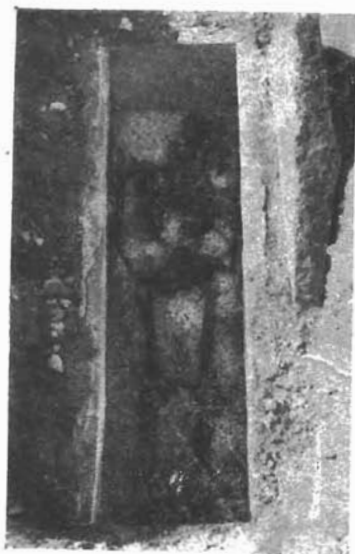
Sa lijeve strane sveca nalazi se slovo P,

Isp. Rupp II, str. 35, br. 11 (u ovoj radnji nacrtan uz naušnice i fotografiran na sl. 25 pod brojem 3).

Nalaz novca znatno mijenja hronološku periodizaciju tog tipa naušnica, o čemu je riječ u zaključku.

Grob 92. Na desnoj ruci ženskog skeleta nađen je prsten prelomljen na dva dijela. Prsten je od bakra dosta deformiran, a izvana i iznutra je plosnat. Promjer mu se kretao oko 19 mm. Na njemu je prilemljen okvir, u kojemu se nalazi stakleno zrno. Ležište zrna optočeno je pri dnu filigranskom žicom. Prsten je bio lijevan, slabo je sačuvan, a zelenkaste je patine.

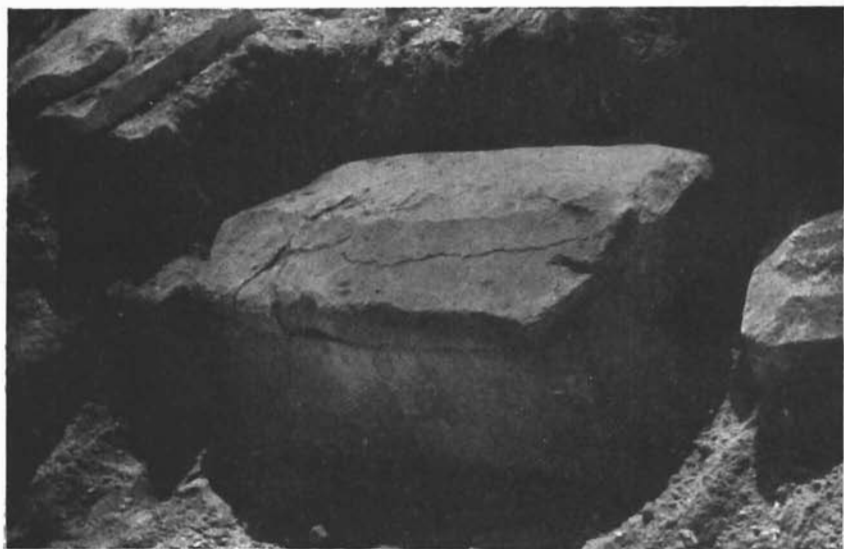
Grob 93. To je onaj grob, u kojemu se kao spolij pronašao pilastar i transema. U grobu je nađen muški skelet. Kad se grob otvorio, zatekao se pun

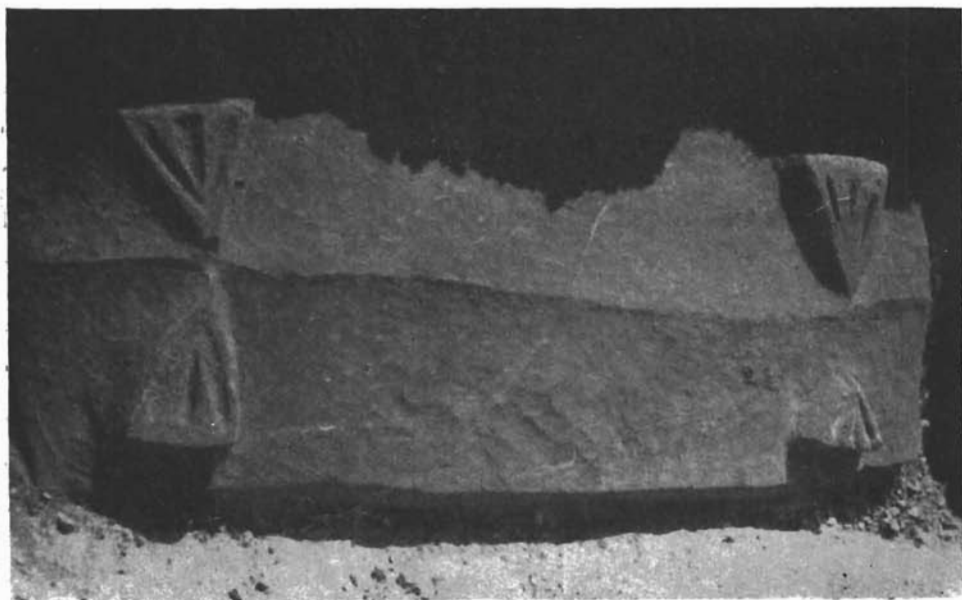
Sl. 1. Pogled na »Bumarsku glavicu«
u Mijoljači

Sl. 2. Pačetvrtasti grob snimljen
neposredno poslije dizanja pokrivala

S. GUNJAČA: *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazimu kod Sinja*

Sl. 3. Pačetvrtasti grob s pokrivnom pločom na »dviije vode«

Sl. 4. Pokrivna ploča na »dviije vode« s uškama

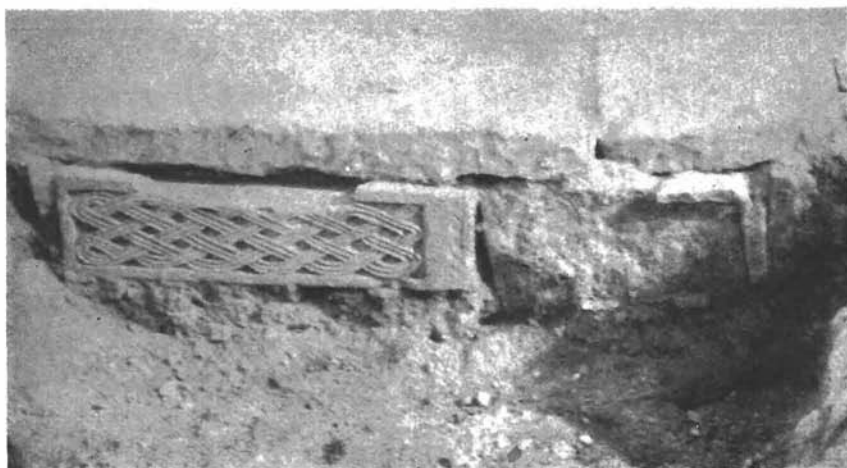
S. GUNJAČA: *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*

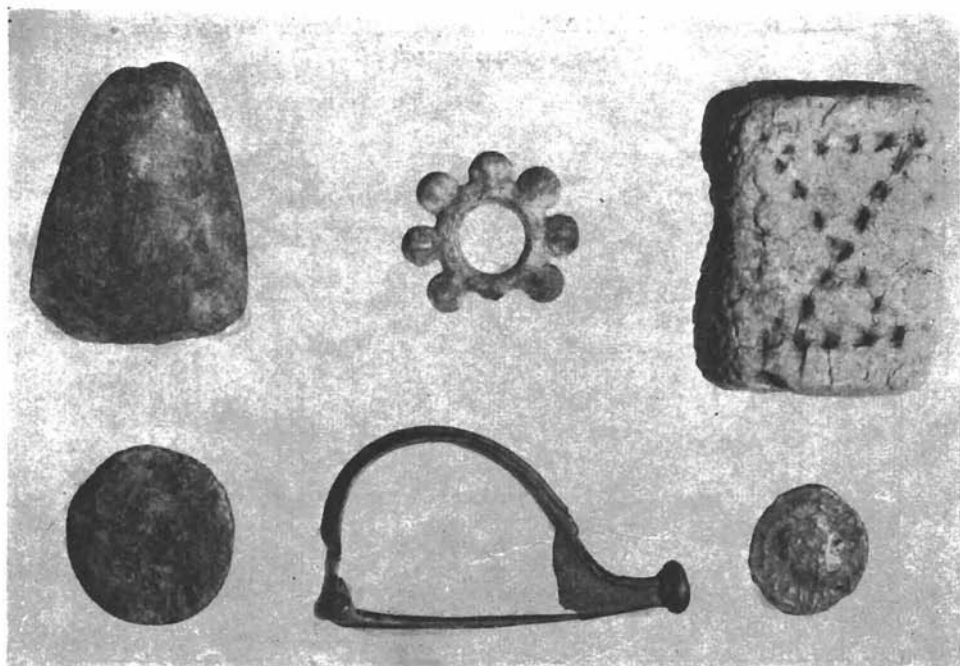
Sl. 5. Dvokatni grob br. 78. Snimljeno prije otkrivanja donjeg groba. Otraga se nazire grob 84.

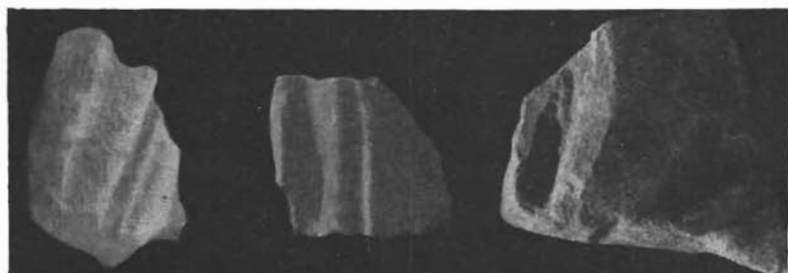
Sl. 6. Nalaz natpisa TEMPORE DOM u zidu groba br. 78.

Sl. 7. *Pronalazak pilastra uzidana u grob br. 93*

Sl. 8. *Sitni predmeti iz prethrvatskog doba*

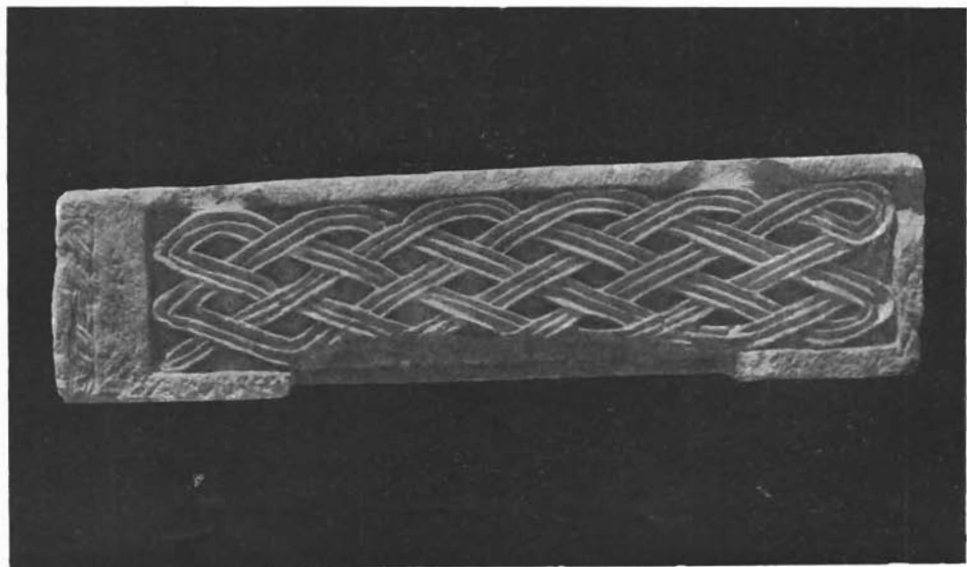

Sl. 9. Antikni ulomci: Gore ara Dasantillae Caminariae

Sl. 10. *Ulomak starokršćanskog pluteja*

Sl. 11. *Pilastar*

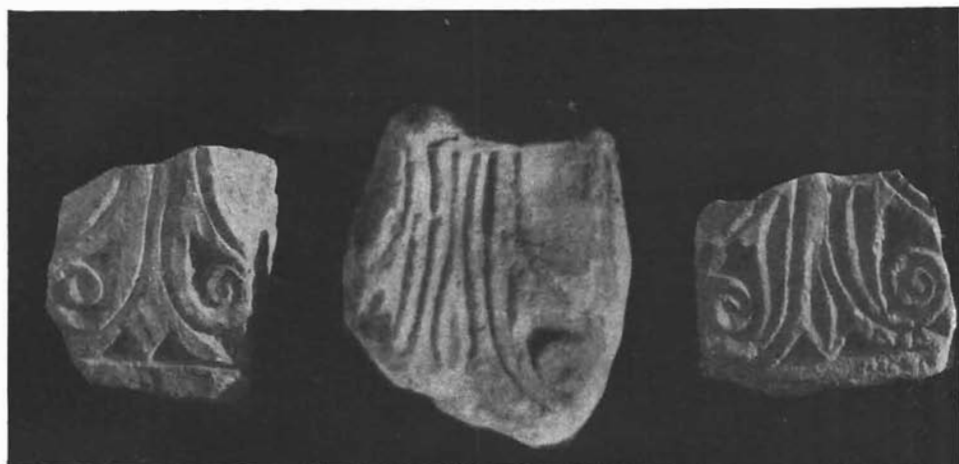

Sl. 12. *Fragmentsi pluteja*

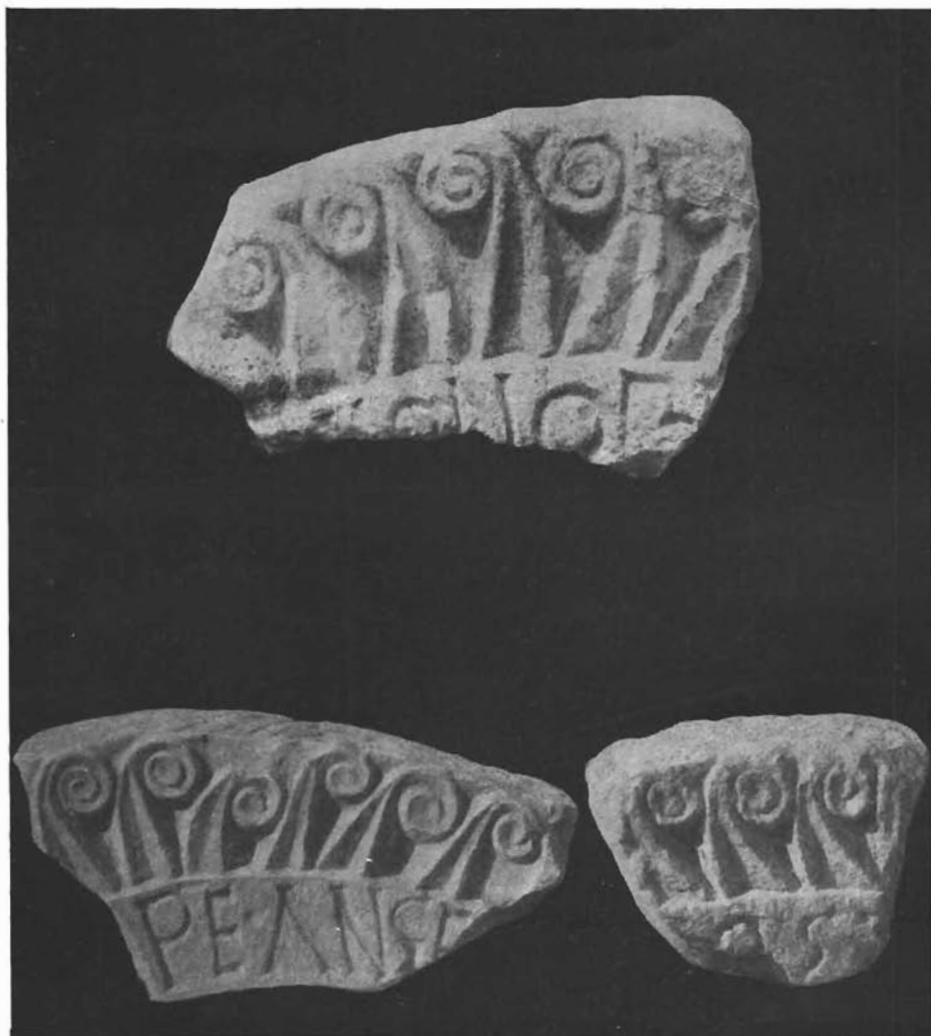
Sl. 13. Pleter uzidan u kuću M. Manduca

Sl. 14. Kapiteli opisani pod brojevima 9, 10 i 11.

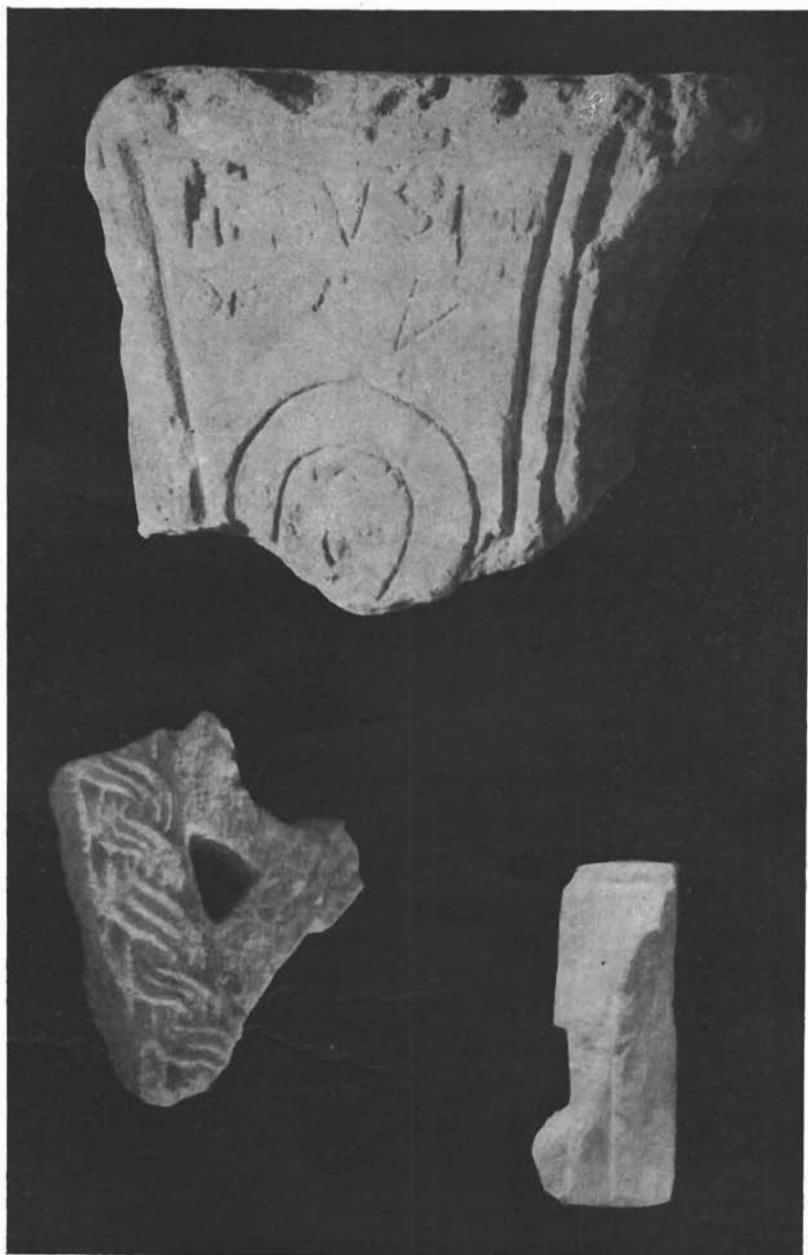

Sl. 15. Ulomci grede s natpisom

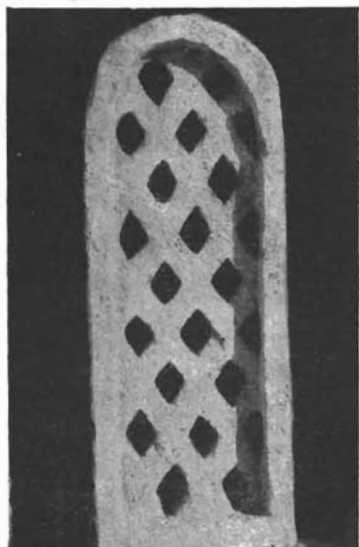

Sl. 16. *Ostaci zabata s natpisom opisani pod br. 14. 15. i 16.*

S. GUNJAČA: *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*

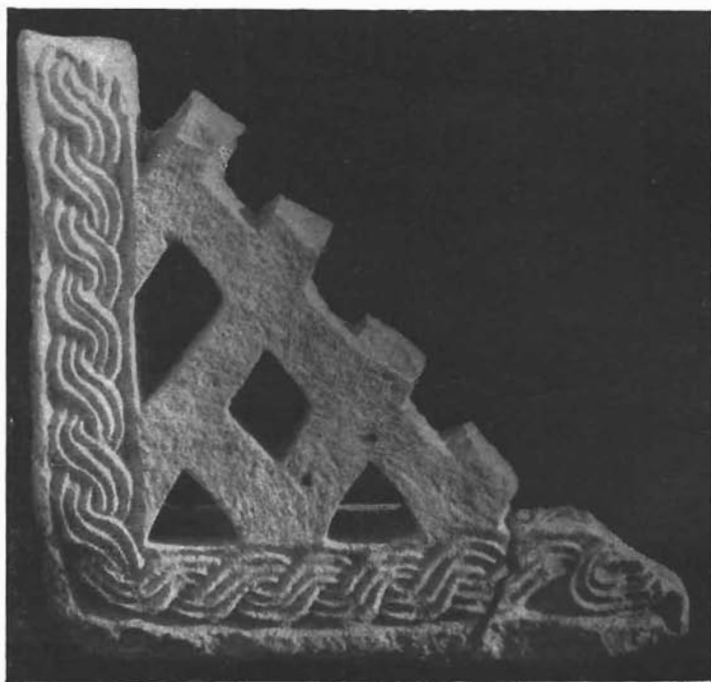

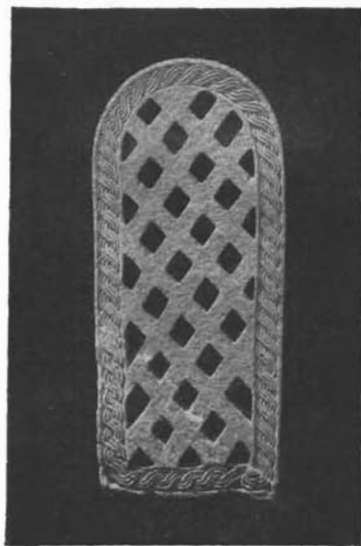
Sl. 17. *Ulomak raspela i ulomci dviju transena*

Sl. 18. Transena nadena u grobu 93

Sl. 19. Ulomak transene (donji dio)

Sl. 20. *Rekonstruirana prozorska transena*

Sl. 21. *Fragmenti ploče ambona?*

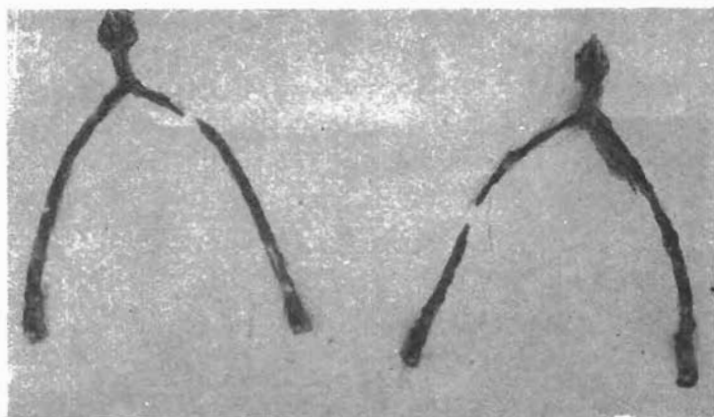
S. GUNJAČA: *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*

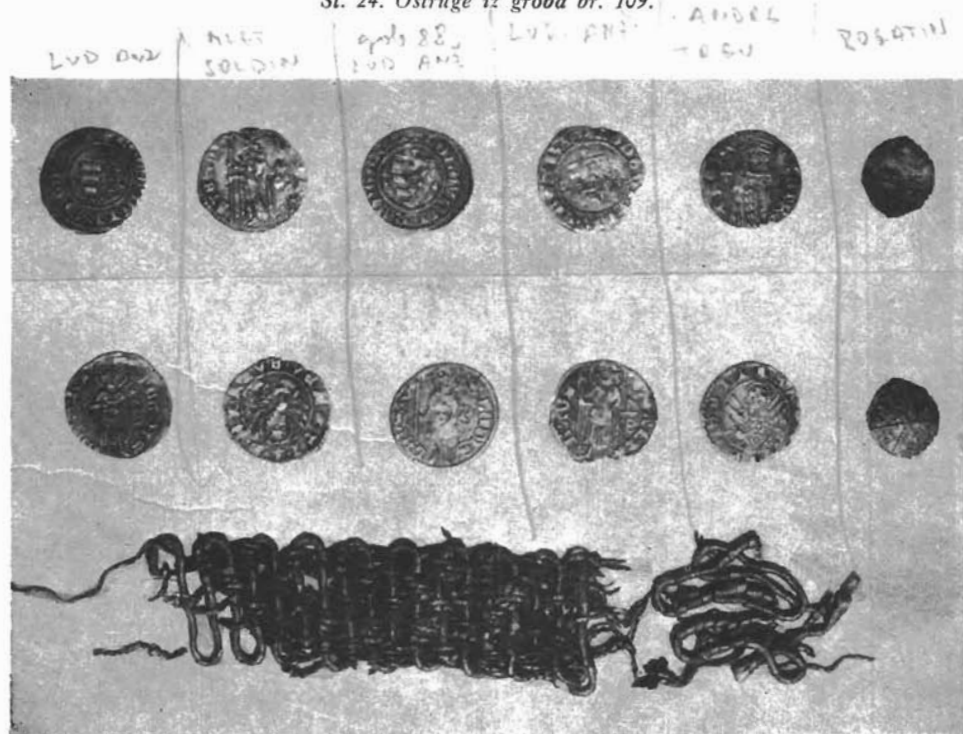
Sl. 22. *Ploča IX. st. u muzeju u Comu*

Sl. 23. *Fragmenti neutvrđene funkcije*

Sl. 24. Ostruge iz groba br. 109.

Sl. 25. Srednjovjekovni novci (avers i revers) i ostaci srme iz groba br. 87.

naplavka. Pri vrhu naplavka našao se jedan prsten, koji je vjerojatno nani-
jela voda, ulazeći kroz perforiranu tranzenu, koja je poslužila za obložnicu.
Da prsten nije pripadao skeletu u grobu, dokaz je i to, što se na prstima nije
pronašao trag oksidacije, koju ostavlja metal. U grobu su se našla i dva
ulomka kopče.

1. Prsten je od bakra, s vanjske i s unutarnje strane je plosnat. Načinjen je
tehnikom kuckanja, a krajevi, koji se spajaju na onom dijelu, koji je stajao
s unutrašnje strane ruke, spojeni su kovanjem u vruće. Što prsten od tog
spoja ide k vanjskoj strani ruke, sve se više širi, a gdje je najširi, prilemljen
je na nj okvir, u kojemu leži staklena pasta. Okvir i oko u njemu imaju oblik
kvadra. Privraćeni rubovi okvira, koji zadržavaju oko, izrezuckani su na pilu.
Oko je načinjeno od prozirnog stakla i kroza nj se vidi crvena podloga, na
kojoj je polumjesec u žućkastoj boji. Na površini obruča s obje strane okvira
prsten je ukrašen s parom ubockanih rupa. Niže od tih rupa nalaze se sa
svake strane po dva reda urezanih unakrsnih crta u obliku slova x. Prsten je
malko deformiran. Promjer mu se kreće između 17 mm i 18 mm. Prsten je
prilično sačuvan, a tamne je patine.

2. Dva ulomka kopče pronašla su se s desne strane skeleta blizu boka.
Kopča je od željeza, i ulomci se spajaju. Na preostatku se nalazi igla, koja je
nepokretna. Sve je u lošem stanju. Preostatak je dug i širok 40 mm.

Grob 103. U tom grobu nađen je ženski skelet. Kod vrata se pronašla
deformirana tanka karika od bakrene žice. Karika je rastvorena, i jedan kraj
joj je razvraćen prema vani. Duga je 24, a široka 20 mm. Loše je sačuvana,
a zelene je patine.

Grob 105. Ženski skelet. S desne strane lubanje pronađen je ostatak na-
ušnice, a na desnoj ruci prsten.

1. Ostatak naušnice ima oblik donje polovice slova S, a pri jednom kraju
nalazi se ostatak šuplje jagode. Naušnica je od bakra, a ostatak joj je dug
23, širok 15 mm. Na njemu je zelena patina.

2. Prsten je od bakra. Iznutra je plosnat, a izvana profiliran. Lijevan je,
promjer mu iznosi 18 mm. Na vanjskoj strani duž sredine teče odskočeno
zaobljeno rebro, a površine s obiju njegovih strana izrezuckane su tehnikom
kuckanja. Prsten je dobro sačuvan, a tamne je patine.

Grob 108. U grobu je bio ženski skelet. Uz desnu obložnicu groba prema
polažaju kuka našla se deformirana karika od bakrene žice u obliku zatvo-
renog velikog slova U. Karika je duga 18, a široka 14 mm. Loše je sačuvana
i runi se, a ima zelenu patinu.

Grob 109. U donjem grobu oko stopala muškog skeleta pronašao se par
željeznih ostruga u vrlo lošem stanju. Krakovi ostruga savijaju se u paraboli,
a spajaju se pod ostrim kutom. Iz spajališta koso strši šiljak, koji se sastoji
od vrata, glavice i rta. Glavice nisu jednakog oblika; jedna se više približuje
kugli, a druga je jajasta. Na krajevima krakova ostruge su providene pače-
tvorinastim uškama, kroz koje se provlačio remen. Objе ostruge su prelo-
mljene, tako da se jedna spaja, a druga ne spaja, jer joj je jedan dio oksida-
cijom istrunuo. Ukupna dužina ostruga iznosi 15 cm: od toga otpada na uške
1 : 5 cm, a na šiljke 4 cm. Ostruge su iz kasnog Srednjeg vijeka. (sl. 24)

3. SITNI PREDMETI NAĐENI IZVAN GROBOVA

1. Brončani prsten dosta debeo iznutra i izvana zaobljen. Nađen je u nasipu blizu groba br. 101. Širina obruča nije svugdje jednaka. Promjer mu iznosi 20 mm. Lijevan je i dobro sačuvan, a ima tamnozelenu patinu.

2. Brončani lijevani prsten pronađen u nasipu izvan apside br. 5. Na onoj strani, koja je stajala s vanjske strane ruke, nalazi se ovalna ploština optočena nizom uboda, a u tako uokvirenom polju nalazi se pentagram. Prsten je iznutra ovalan, te mu veća os iznosi 20, a manja 18 mm. Dobro je sačuvan i ima zelenožutu patinu.

3. Brončani prsten što ga je na istočnom pristranku glaviće našao u nasipu radnik Petar Mandac, kad je vadio žalo. Lijevan je, a na jednom mjestu je pukao. S deformiranosti je jajolik, te mu veća os iznosi 21, a manja 19 mm. Na vanjskoj strani duž sredine teče odskočeno zaobljeno rebro, a sa strane rebra nalazi se po jedan niz iskuckanih točkica. Inače je prsten prilično sačuvan i ima tamnu patinu.

4. Lijevani brončani prsten nađen u nasipu blizu groba br. 36. Rastvoren je i deformiran. Duža os mu iznosi 21, a kraća 18 mm. Prsten je s unutrašnje strane plosnat, a s vanjske zaobljen. Uz jedan rub na vanjskoj strani nalazi se žljebić, a njegovi se tragovi mjestimično opažaju i uz drugi rub. Prsten je slabo sačuvan, a tamne je patine.

5. Naušnica s jajolikim zrnom nađena u nasipu malo dalje od donožnice groba br. 98. Naušnica je od srebra, a na njoj su se mjestimično sačuvali tragovi pozlate. Karika je deformirana, pokretna je i ima eliptičan oblik. Šuplje zrno, koje se na njoj nalazi, dekorirano je granuliranim trokutastim i romboičnim poljima. Polja istokračnih trokuta postavljena su tako, da se manje stranice nalaze po sredini jagode, a veće idu prema njenim krajevima. Trokutna polja postavljena su izmjenično; jedan prema jednom kraju jagode, a drugi prema drugom. Na jagodi se nalazi šest takvih trokuta. Polja između trokuta na polutkama jagode providena su granuliranim površinama u obliku romba, a na svakoj polutki nalaze se tri takve površine. Krajevi jagode, u koje ulazi karika, provideni su svaki sa po tri manja istokračna trokuta ispunjena filigranskim zrcima. Osnovice sva tri trokuta dodiruju se tako, da skup trokuta ima izgled cvijetne čaške. Veća os naušnice iznosi 53, a manja 43 mm. Naušnica je dobro sačuvana, a pored pozlate na njoj je tamnozeleno patina.

6. Pršljen od vretena načinjen od pečene gline nađen je u nasipu između grobova br. 42 i 50. Promjer mu iznosi 34 mm, a promjer rupe u njegovoj sredini 11 mm, dok je debeo 6 mm.

7. Veliko zrno od niza napravljeno od žutozelene paste. Nađeno je u nasipu do nutarnje strane sjevernog zida dograde pred crkvom. Oblikom se približuje valjku, kojemu se plašt od baza k sredini širi i tu se lomi u tupom kutu. Zrno je po sredini probušeno. Dužina mu iznosi 12 mm, a promjer na najširem mjestu 16 mm.

8. Novac Ludovika Anžujškoga nađen u nasipu kod groba br. 52.

A † LODOVICI, R. VNGARIE; u granuliranoj kružnici štiti uobičajenog oblika sa tri ljiljana uokolo.

R s. LADISLAVS; svetac stoji uspravno, u desnoj ruci drži »bipennem«, a u lijevoj kuglu s križem pred prsima.

Novac je srebrn i na tri mjesta pri rubu oštećen.

(Na našoj slici br. 25, četvrti po redu)

9. Mletački srebrni novac, našao ga Petar Mandac vadeći žalo na južnom pristranku glavice.

A Dužd stoji uspravno i drži vexillum, a uokolo je natpis:

† ANDRE TREV. V (= Andrea Trevisán).

R U kružnici je lav sv. Marka, a oko njega aliteriran natpis, a može se čitati. (S) MA(rcus) (V)ENETI.

(Peti na sl. br. 25).

10. Skudelirani loše sačuvani i nečitljiv bagatin naden u nasipu pred vratima dogradnje pred crkvom. (Zadnji na sl. br. 25).

ZAKLJUČAK

Na Bunarskoj glavici kod Miholjače u selu Brnazima kod Sinja pronašla se starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje, koje je nastalo na ruševinama objekata iz prethrvatskog doba. Tu su nadeni ostaci pet formacija zidova, od kojih dvije pripadaju prethrvatskom vremenu. Jedan od tih ostataka (zid II) pripisuje se hipotetično starokršćanskoj crkvi V.–VI. stoljeća, od koje se pronašao plutej sa pregrade, a pretpostavlja se, da je njoj služila baza pregrade, koja bi kasnije bila preuzeta u starohrvatsku crkvu. Dvije druge zidne grupe pripadaju starohrvatskoj ruci, a ostaci zida V su najkasniji.

Zidna grupa III pripada ostacima starohrvatske crkve na šest apsida, a zidna grupa IV dogradnji pred njom. Dogradnja je nastala iz potrebe proširenja crkve i u građevnom kompleksu sačinjavala je s crkvom zajednički objekt. Obje gradnje pokazuju niz građevnih nepravilnosti, koje su karakteristične za starohrvatsko graditeljstvo.

Pored ostataka arhitektura pronašlo se i groblje, i otkriveno je 109 grobova, a groblje se proteže još i dalje prema zapadu, što treba istražiti. Oblici grobova su različiti: ovalni, prelazni iz ovalnih u pačetvorinaste i pačetvorinasti. Među pačetvorinastim ističu se dva dvospratna groba. Groblje je nastalo poslije rušenja crkve negdje u XIII. stoljeću, i tu se ukapalo najdalje do početka XVI. stoljeća. To pored oblika grobova potvrđuje i nalaz novaca u njima: Ludovika Anžujškoga (1342–1382) i dužda Mihajla Stena (1400–1413). Budući da su oblikom najstariji ovalni grobovi presjekli temelje crkve, to nam oni pomažu datiranje rušenja crkve približno u XIII. stoljeće.

Na tom položaju pronašlo se raznih arheoloških predmeta iz prethrvatskog i hrvatskog doba, a nalaz nije bio izdašan, kako je trebao biti. Mi smo sav nalaz opisali, a ovdje ćemo iznijeti rezultate, koje je taj nalaz dao nauci:

Pronađen novac u grobovima potvrđuje vrijeme gradnje oblika grobova na prijelazu iz ovalnih u pačetvorinaste.

Naročito je važan nalaz novca Ludovika Anžujškoga u grobu br. 88 skupa s naušnicama. Time su datirani oblici ne samo onog pafa naušnica, koji smo prije opisali, nego i njima blizih varijanata. Te naušnice nosile su se dakle u XIV. stoljeću, a vjerojatno je, da se nisu izrađivale mnogo prije tog stoljeća. Time svakako otpada datacija tog tipa naušnica, koju je Karaman označio IX.-X. stoljećem.¹³

I arhitektonski nalaz dao je specifičnih rezultata. Ostatak natpisa PE ANGE potvrdio je, da je crkva bila posvećena sv. Mihovilu, t. j. da se tradicija imena vjerno sačuvala i da je bila jaka, kad se do danas probila kroz razne perturbacije i migracije naroda iz tog kraja. Mislim, da treba svratiti pozornost na slučaj, što je crkva istog oblika u Pridrazi bila posvećena sv. Mihovilu, kao i to, da se kod sv. Trojice u Splitu – dakle opet kod crkve istog oblika – našao natpis na oblom zabatu, koji se odnosi na sv. Mihovila (= MICHAELI ARC ...). Zato možda nije odveć smjelo nagađati, da je ime sv. Trojice nastalo kasnije, iako ga spominju dokumenti XII. stoljeća, a da se crkva prije zvala sv. Mihovila. Ovdje hipotetično nabacujem, da se možda iz nekih nepoznatih razloga takav oblik često davao tome svecu.

Ovdje je također vrijedno iznijeti zapažanje, da se nije pronašao nijedan ulomak šiljastog zabata sa pregrade, nego su sva tri obla. A šiljasti se zabat nije pronašao ni kod drugih crkava identičnog oblika, pa – do protudokaza – možemo pretpostavljati, da u šesteroapsidnim crkvama nisu bili šiljasti zabati na pregradama, valjda stoga, što ih nije trpio oblik same građevine, kod koje su prevladavale oble forme.

Arhitektonski nalazi prinijeli su također dokaz, da se nešto određenije datira sama građevina. Ako usporedimo dekoraciju ploče, od koje su nam ostala tri fragmenta, koja su opisana pod brojevima 23–25, vidjet ćemo, da se motiv i obrada gotovo analogno podudaraju s onom pločom u muzeju u Comu (naša sl. 27), za koju Karaman navodi, da je iz IX. stoljeća.¹⁴ Prema tomu od toga vremena nije daleko ni naša ploča. Da je pronađeno cijelo raspelo, mogla bi se stilskom analizom bolje utvrditi njegova dob, a time dobiti još jednu potvrdu za određenije datiranje postanka te crkve. No svakako odsutnost koncepcije za plastiku ljudskog lika (ovdje Kristova), koja se kod nas povraća u XI. stoljeću, daje nam mogućnosti da zaključimo, da je rustična ruka linearno urezala Kristov lik prije toga.

Iz toga slijedi, da je crkva sv. Mihovila u Brnazima građena negdje u IX.-X. stoljeću, da je do temelja bila srušena u XIII. st., a da su se posljednji preostaci svega uništili u sredini XX. stoljeća.

¹³ Karaman, Iskopine društva »Bihaća« u Mrvancima i starohrvatska groblja. Rad Jugoslav. akademije znanosti i umjetnosti 268, umjetničkog razreda 4, Zagreb, MCMXL, str. 27, sl. 25.

¹⁴ Karaman, Iz kolijevke, sl. 82 b.

RÉSUMÉ

L'ÉGLISE VIEILLE-CROATE ET LE CIMETIÈRE DU BAS-MOYEN-ÂGE DE BRNAZI PRÈS SINJ

L'auteur décrit la situation de Miholjača, dans le village Brnazi, où il a découvert une église vieille-croate et un cimetière remontant au bas-moyen-âge, installé sur l'emplacement même où l'on a trouvé des restes d'architecture de l'époque précroate. Le nom de Miholjača est un dérivé de Mihovil. L'expérience a démontré que de tels noms autorisent à supposer l'existence ancienne d'une église dédiée à saint Michel, qui devait se trouver non loin de cet emplacement. Les fouilles qui viennent d'être exécutées ont confirmé cette supposition, car on a trouvé une inscription avec mention de l'attribut de saint Michel (*Princeps angelorum*).

L'auteur donne les détails des fouilles effectuées en 1947 et 1948 et fait ensuite la description des restes de cinq constructions, en indiquant les différences entre les murs plus anciens et les murs plus récents. Un reste de *pluteus* remontant au commencement de l'ère chrétienne l'amène à conclure à l'existence sur cet emplacement d'une église chrétienne, à laquelle il attribue (d'une manière hypothétique) les restes du mur II et dont il situe la construction au Ve ou VIe siècle. Étant donné que les restes de tous les murs ne contribuent pas à la détermination des formes de cette construction, l'auteur en sépare les groupes III et IV (indiqués sur le plan), avec les restes desquels il arrive à constater l'existence de l'église vieille-croate et de la construction ajoutée qui se trouve devant l'église.

Ses murs ne sont conservés que dans leurs fondements et encore seulement en partie, car ils ont été détruits lorsqu'on y a creusé de tombes ou dispersé les matériaux. Partiellement conservé est le pavé *in situ*, de même que la base de l'église. On a constaté que l'église a été couverte de mortier, à l'extérieur comme à l'intérieur. La partie centrale de l'église se compose de six absides. De telles églises existent aussi à Split, Trogir et Pridraga près Novigrad. L'auteur constate un certain nombre d'irrégularités de construction qui caractérisent l'architecture vieille-croate.

Plus tard on a érigé devant l'église une autre construction, irrégulière de base et accompagnée de certains manques de régularité qui ont dû être imposés aussi par l'architecture de l'église. Cet édifice est adossé contre l'église avec laquelle il communiquait. L'auteur en conclut que sa construction a été dictée par le manque de place à l'intérieur de l'église. On y a par conséquent ajouté une sorte de galerie formant un ensemble architectonique avec l'église. Étant donné que les fondements des deux constructions ont été détruits par les tombes qu'on y a creusées, l'auteur considère que les uns et les autres ont dû être détruits à la même époque.

Au même endroit on a trouvé aussi 109 tombes, mais elles sont éparpillées aussi dans les champs voisins. Ces tombes datent de la fin du moyen-âge et elles diffèrent par leurs formes. La plupart d'entre elles appartiennent au type de tombe en rectangle. L'auteur y observe quelques caractères spéciaux, ainsi la cavité enduite d'une double couche de mortier, ce qui apparemment

ne pouvait pas servir à la simple construction d'une tombe. Ensuite, deux tombes à double étage au-dessus desquels on voit une corniche et, enfin, une tombe entourée de »dépouilles« (*spolium*) architectoniques provenant de l'église. L'analyse des formes de ces tombes amène l'auteur à conclure que le commencement approximatif de l'ensevelissement à cet endroit devait remonter à la fin du XIIIe siècle et que l'inhumation y devait être pratiquée jusqu'à la fin du XVe ou jusqu'au début du XVIe siècle. À ce moment-là, les incursions turques étant devenues de plus en plus fréquentes, la population de cette région a dû prendre la fuite.

L'auteur passe ensuite à la description des objets trouvés, parmi lesquels il cite quelques-uns de l'époque pré-croate et des fragments architectoniques de l'époque vieille-croate. Il y mentionne des parties épigraphiques d'une balustrade et, notamment, le reste d'un crucifix, le plus ancien dans tout le passé de l'art croate. Autres objets trouvés dans ces tombes: boucles d'oreilles, bagues, monnaies, éperons etc. Ces pièces de monnaie sont précieuses, de même qu'une paire de boucles d'oreilles. Sont encore énumérés dans cette description les petits objets trouvés hors des tombes. L'auteur souligne finalement l'importance des monnaies trouvées pour la datation d'un type de boucles d'oreilles à trois grânes que Karaman avait attribuées au IXe et Xe siècles, alors qu'il est prouvé maintenant qu'elles ne remontent qu'au XIIIe siècle. Parlant encore de la signification de ces fouilles et de la contribution qu'elles apportent à la science, l'auteur fait remarquer que trois églises de telle forme étaient dédiées à saint Michel (Mihajlo). Jusqu'à preuve du contraire, l'auteur considère que de telles constructions ne supportaient pas de toiture pointue, car on n'en a trouvé encore nulle part. D'après la ressemblance de la décoration des trois fragments avec une pierre sépulcrale de Côme (Italie) qui, sans aucun doute, appartient au IXe siècle, ainsi que d'après le traitement linéaire de la figure de Jésus-Christ du crucifix trouvé (antérieur à l'agrandissement du traitement en relief du XIe siècle), l'auteur situe la construction de cette église au IXe ou Xe siècle.